

ԱԴՐԲԵՋԱՆԸ
ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹՅՈՒՆԻՉ
ԴՈՒՐՍ

AZERBAIJAN
BHE ЦИВИЛИЗАЦИИ

AZERBAIJAN
OUT OF CIVILIZATION

The background image shows a vast landscape of ancient stone ruins. In the foreground, there are large, intricately carved stone blocks, some of which are partially buried in the ground. The carvings feature complex geometric and floral patterns. In the middle ground, there are numerous smaller stone blocks and fragments, some standing upright and others lying flat. The background is filled with more ruins, extending towards a hazy horizon under a clear sky. The overall scene is one of a well-preserved but somewhat overgrown archaeological site.

**ԱՂՐԲԵՋԱՆԸ
ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹՅՈՒՆԻՑ ԴՈՒՐՍ**

**АЗЕРБАЙДЖАН
ВНЕ ЦИВИЛИЗАЦИИ**

**AZERBAIJAN
OUT OF CIVILIZATION**

ՀՏԴ 008
ԳՄԴ 71
Կ 294

Կարապետյան Ս.
Կ 294 Ադրբեջանը քաղաքակրթությունից դուրս /Ս. Կարապետյան.-Եր.: Հայկական
ճարտարապետությունն ուսումնասիրող հիմնադրամ, 2017.-172 էջ:

ՀՏԴ 008
ԳՄԴ 71

Նվիրվում է

Այնուրևակա՛ն մշակույթի անհամար հուշարձաններով պերճացած
հայոց սրբազան Հայրենիքի մի անկյան՝ Արցախի՝
աղբբեջանական գաղութատիրությունից ազատագրվելու և հայ
պետականության վերականգնման 25-ամյակին (1991-2016), ինչպես նաև հայոց
պատմության այս փառապանծ էջը կերտողներին

Посвящается

25-летию (1991-2016) восстановления армянской государственности
и освобождения от азербайджанской колонизации Арцаха — уголка
святой армянской Родины, богатого бесчисленными памятниками
материальной культуры, а также творцам этой доблестной страницы
армянской истории.

Dedicated

to the 25th anniversary (1991 to 2016) of the restoration of the Armenian statehood
and the liberation of Artsakh—a piece of the sacred Armenian Homeland abounding in
thousands of monuments of material culture—from Azerbaijan’s occupation;
to all the Armenian fighters who added this triumphant page to the history
of the Armenian nation

Սույն հատորը լույս ընծայվեց ՀՀ կառավարությանն առընթեր քաղաքաշինության
պետական կոմիտեի և «Մոն-Արխ» ընկերության աջակցությամբ

Том издан при поддержке Государственного комитета по градостроительству при
правительстве РА и компании «Мон-Арх»

Publication sponsors: State Urban Development Committee Adjunct to the Government
of the RA and Mon-Arch Company

Բովանդակություն

<p>ՆԱԽԱԲԱՆ .....7</p> <p>Բաքվի Սբ. Աստվածածին եկեղեցի .....16</p> <p>Բաքվի հայ-ռուսական գերեզմանոցը .....18</p> <p>Մատրասա գյուղի Սբ. Աստվածածին եկեղեցի.....22</p> <p>Մեյսարի գյուղի Սբ. Աստվածածին վանք.....24</p> <p>Ղալակա գյուղի Սբ. Աստվածածին եկեղեցի .....26</p> <p>Նիժ գյուղի Սբ. Եղիշեն եկեղեցի .....28</p> <p>Վարդաշեն քաղաքի Սբ. Աստվածածին եկեղեցի .....30</p> <p>Շաքի քաղաքի Գասպար Աջունցենցու տունը .....32</p> <p>Դաշբուլաղ գյուղի Սբ. Գևորգ եկեղեցի .....33</p> <p>Քիչ գյուղի Սբ. Եղիշեն եկեղեցի .....34</p> <p>Գանձակի Սբ. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցի .....36</p> <p>Գանձակի Սբ. Հովհաննես եկեղեցի .....38</p> <p>Մարշալ Հովհ. Բաղրամյանի հուշարձանը .....43</p> <p>Գանձակի հայոց գերեզմանոցը .....44</p> <p>Գագա Սբ. Սարգիս վանք .....46</p> <p>Խաչակապ գյուղի Թարգմանչաց վանք.....48</p> <p>Խաչակապ գյուղի Սբ. Աստվածածին եկեղեցի .....50</p> <p>Փիբ գյուղի գերեզմանոցը .....52</p> <p>Գետաբեկի Սբ. Սարգիս վանք .....54</p> <p>Չարեք վանք .....56</p> <p>Շահփեքարի վանք .....58</p> <p>Ոսկանապատ գյուղի գերեզմանոցը .....60</p> <p>Գետաշեն գյուղի կենտրոնական թաղը և տեր Մեսրոպի տունը .....62</p> <p>Գետաշեն գյուղի Մրցունիս գյուղատեղիի եկեղեցի.....64</p> <p>Սուլուք (Ագատ) գյուղի Սբ. Հովհաննես եկեղեցի.....68</p> <p>Սուլուք (Ագատ) գյուղի Պանդավանք.....70</p> <p>Բախշիք գյուղի Սբ. Հարություն եկեղեցի.....72</p> <p>Աբլահ գյուղի Սբ. Մինաս եկեղեցի.....74</p> <p>Մարտունի գյուղի ռուսական եկեղեցի .....76</p> <p>Խրխափոր գյուղի մոտ գտնվող Մանդուռ հնավայրի եկեղեցի .....77</p> <p>Գյուլիստան գյուղը .....78</p> <p>Գյուլիստան գյուղի Սբ. Աստվածածին եկեղեցի.....80</p> <p>Սբ. Աստվածածին վանք .....82</p> <p>Ծար գյուղի հուշարձաններն ու աղբբեջանական դպրոցը .....84</p> <p>Ծար գյուղի Գետամիջո վանքն ու Չրաղ գյուղի աղբբեջանական դպրոցը .....86</p> <p>Բանանց գյուղի Սբ. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցի .....88</p>	<p>Երից մանկանց վանք .....88</p> <p>Լալազարի կամուրջը .....89</p> <p>Կավաք վանք .....90</p> <p>Պարին Պիժ վանք .....94</p> <p>Առաքել գյուղի Սբ. Աստվածածին եկեղեցի .....98</p> <p>Հինշեն գյուղի ՀՄՊՁ հուշարձանը .....99</p> <p>Բանանց գյուղի ՀՄՊՁ հուշարձանը .....100</p> <p>Խծաբերդ, Քարագլուխ, Մյուլքուդարա գյուղերի ՀՄՊՁ հուշարձանները .....100-101</p> <p>Ծիծեռնավանքի դարպասի արձանագրությունը .....102</p> <p>Շուշիի Ղազանչեցոց Սբ. Ամենափրկիչ եկեղեցի .....104</p> <p>Շուշիի բնակելի տներից մեկը .....107</p> <p>Օծոփի վանք .....108</p> <p>Փառակա գյուղի Սբ. Հակոբ հայրապետ վանք .....110</p> <p>Ճահուկ գյուղի Սբ. Հովհաննես եկեղեցի .....112</p> <p>Ռամիս գյուղի Սբ. Աստվածածին եկեղեցի .....114</p> <p>Ալիապատ գյուղի Սբ. Աստվածածին եկեղեցի .....116</p> <p>Յոնա գյուղի Սբ. Աստվածածին եկեղեցի .....118</p> <p>Նախիջևան քաղաքի Սբ. Գևորգ եկեղեցի .....122</p> <p>Աբրակունիս գյուղի Սբ. Կարապետ վանք .....124</p> <p>Շոռոթ գյուղի Սբ. Հակոբ վանք .....128</p> <p>Ագուլիս գյուղի Ներքին թաղի Ամառային եկեղեցի .....130</p> <p>Ագուլիս գյուղի Վերին թաղի Սբ. Հովհաննես Մկրտիչ եկեղեցի .....132</p> <p>Ագուլիս գյուղի Վերին թաղի Սբ. Հակոբ հայրապետ եկեղեցի .....133</p> <p>Ագուլիս գյուղի Վերին թաղի Սբ. Շմավոն եկեղեցի .....134</p> <p>Ագուլիս գյուղի Վերին թաղի Սբ. Աստվածածին Մեծ անապատ .....136</p> <p>Ագուլիս գյուղի Վերին թաղի Սբ. Քրիստափոր եկեղեցի 137</p> <p>Ագուլիս գյուղի Վերին թաղի Սբ. Թովմա առաքյալ վանք .....138</p> <p>Ագուլիս գյուղի Վերին թաղի Սբ. Ստեփանոս եկեղեցի 141</p> <p>Ջուղա գյուղի Սբ. Գևորգ եկեղեցի .....142</p> <p>Ջուղա գյուղի գերեզմանոցը .....143</p> <p>Ջուղա քաղաքատեղիի Սբ. Ամենափրկիչ վանք .....144</p> <p>Ջուղա քաղաքատեղիի Պոմբրոզի եկեղեցի .....146</p> <p>Ջուղա քաղաքատեղիի գերեզմանոցը .....148</p> <p>Ջուղա քաղաքատեղիի Հովվի եկեղեցի .....164</p> <p>Ծիծեռնավանք .....166</p> <p>Դաղիվանք .....168</p> <p>Տիգրանակերտ քաղաքատեղի .....171</p>
---	---

СОДЕРЖАНИЕ

ПРЕДИСЛОВИЕ	9	Монастырь Парин Пиж.....	94
Церковь Сурб Аствацацин (Пресв. Богородицы) города Баку.....	16	Церковь Сурб Аствацацин (Пресв. Богородицы) села Аракел	98
Армяно-русское кладбище города Баку	18	Памятник героям Великой Отечественной войны в селе Хиншен.....	99
Церковь Сурб Аствацацин (Пресв. Богородицы) села Матраса	22	Памятник героям Великой Отечественной войны в селе Бананц.....	100
Церковь Сурб Аствацацин (Пресв. Богородицы) села Мейсари	24	Памятники героям Великой Отечественной войны в селах Хчаберд, Караглух, Мюлкудара	100-101
Церковь Сурб Аствацацин (Пресв. Богородицы) села Галагах (Галака)	26	Строительная надпись на воротах монастыря Цицернаванк	102
Церковь Сурб Егише (Св. Елисея) села Ниж	28	Церковь Казанчеоц Сурб Аменапркич (Св. Христа Всеспасителя) города Шуши.....	104
Церковь Сурб Аствацацин (Пресв. Богородицы) города Вардашен.....	30	Жилой дом в городе Шуши	107
Дом Гаспара Аджунцеца в городе Шаки	32	Монастырь Оцопа	108
Церковь Сурб Геворк (Св. Георгия) села Дашбулаг.....	33	Монастырь Сурб Акоп Айрапет (Св. Иакова Низибийского) села Парака	110
Церковь Сурб Егише (Св. Елисея) села Киш.....	34	Церковь Сурб Ованнес (Св. Иоанна) села Чахук.....	112
Церковь Сурб Григор Лусаворич (Св. Григория Просветителя) города Гандзак.....	36	Церковь Сурб Аствацацин (Пресв. Богородицы) села Рамис	114
Церковь Сурб Ованнес (Св. Иоанна) города Гандзак	38	Церковь Сурб Аствацацин (Пресв. Богородицы) села Алиапат.....	116
Памятник Маршала Ов. Баграмяна в городе Гандзак	43	Церковь Сурб Аствацацин (Пресв. Богородицы) села Цхна	118
Армянское кладбище города Гандзак.....	44	Церковь Сурб Геворк (Св. Геворка) города Нахичевань	122
Монастырь Гага Сурб Саркис (Св. Саркиса).....	46	Монастырь Сурб Карапет (Св. Предтечи) села Абракунис.....	124
Монастырь Таргманчац (Св. Переводчиков) села Хачакап	48	Монастырь Сурб Акоп (Св. Иакова) села Шорот	128
Церковь Сурб Аствацацин (Пресв. Богородицы) села Хачакап	50	Церковь Амарайин (Летняя) квартала Неркин (Нижнего) села Агулис.....	130
Кладбище села Пиб	52	Церковь Сурб Ованнес Мкртич (Св. Иоанна Крести- теля) квартала Верин (Верхнего) села Агулис.....	132
Монастырь Сурб Саркис (Св. Саркиса) города Гетабек.....	54	Церковь Сурб Акоп Айрапет (Св. Иакова Низибий- ского) квартала Верин (Верхнего) села Агулис.....	133
Монастырь Чарек	56	Церковь Сурб Шмавон (Св. Симона) квартала Верин (Верхнего) села Агулис.....	134
Монастырь Шахпекар.....	58	Церковь Сурб Аствацацин Мец Анапат (Большой Скит Святой Богородицы) квартала Верин (Верхнего) села Агулис.....	136
Кладбище села Восканапат	60	Церковь Сурб Кристапор (Св. Христофора) квартала Верин (Верхнего) села Агулис.....	137
Центральный квартал села Геташен и дом Тер Месропа	62	Монастырь апостола Сурб Товма (Св. Фомы) квартала Верин (Верхнего) села Агулис.....	138
Церковь селища Мрцунис села Геташен	64	Церковь Сурб Степанос (Св. Стефана) квартала Верин (Верхнего) села Агулис.....	141
Церковь Сурб Ованнес (Св. Иоанна) села Сулук (Азат)	68	Церковь Сурб Геворк (Св. Георгия) села Джуга.....	142
Монастырь Пандаванк села Сулук (Азат)	70	Кладбище села Джуга.....	143
Церковь Сурб Арутюн (Св. Воскресения) села Бахшик	72	Монастырь Сурб Аменапркич (Св. Христа Всеспасителя) городища Джуга.....	144
Церковь Сурб Минас (Св. Минаса) села Аблах	74	Церковь Помблоса городища Джуга.....	146
Русская церковь села Мартуни	76	Кладбище городища Джуга	148
Церковь древней местности Мандур рядом с селом Хрхапор	77	Церковь Овви городища Джуга	164
Село Гюлистан.....	78	Монастырь Цицернаванк.....	166
Церковь Сурб Аствацацин (Пресв. Богородицы) села Гюлистан.....	80	Монастырь Дадиванк.....	168
Монастырь Сурб Аствацацин (Пресв. Богородицы) ..	82	Городище Тигранакерт.....	171
Армянские памятники и азербайджанская школа села Цар.....	84		
Монастырь Гетамиджо села Цар и азербайджанская школа села Чраг	86		
Церковь Сурб Григор Лусаворич (Св. Григория Просветителя) села Бананц.....	88		
Монастырь Ериц Манканц (Трех отроков).....	88		
Мост Лалазара	89		
Монастырь Кавак	90		

Contents

PREFACE	11
Sourb Astvatzatzin Church, Baku City	16
Armeno-Russian Cemetery of Baku City	18
Sourb Astvatzatzin Church, Matrasa Village	22
Sourb Astvatzatzin Monastery, Meysari Village.....	24
Sourb Astvatzatzin Church, Ghalaka Village	26
St. Yeghishe Church, Nizh Village	28
Sourb Astvatzatzin Church, Vardashen City.....	30
Gaspar Ajuntsetsy’s House, Shaki City	32
St. Gevorg Church, Dashbulagh Village	33
St. Yeghishe Church, Kish Village	34
St. Grigor Lusavorich Church, Gandzak City	36
St. Hovhannes Church, Gandzak City	38
Bust of Marshal Baghramian, Gandzak City.....	43
Armenian Cemetery of Gandzak City	44
St. Sargis Monastery of Mount Gag	46
Targmanchats Monastery, Khachakap Village.....	48
Sourb Astvatzatzin Church, Khachakap Village.....	50
Cemetery of Pib Village	52
St. Sargis Monastery, Getabek City	54
Charek Monastery	56
Shahpekar Monastery.....	58
Cemetery of Voskanapat Village.....	60
Central Quarter of Getashen Village and Priest Mesrop’s House	62
Church of Mertsunis Village Site.....	64
St. Hovhannes Church, Suluk Village	68
Pandavank Monastery, Suluk Village	70
Sourb Harutiun Church, Bakhshik Village	72
St. Minas Church, Ablah Village	74
Russian Church of Martuni Village	76
Church of the Site of Mandur, Kherkapor Village	77
Gyulistan Village.....	78
Sourb Astvatzatzin Church, Gyulistan Village	80
Sourb Astvatzatzin Monastery, Dadivank Village	82
The Armenian Monuments and Azerbaijanian School of Tzar Village	84
Getamijo Monastery, Tzar Village, and the Azerbaijanian School of Chragh Village.....	86
St. Grigor Lusavorich Church, Banants Village	88
Yerits Mankants Monastery	88
Bridge of Lalazar	89
Kavak Monastery	90
Parin Pizh Monastery	94
Sourb Astvatzatzin Church, Arakel Village	98
Memorial Built in Honour of the Armenians Perished during the Great Patriotic War, Hinshen Village	99
Memorial Built in Honour of the Armenians Perished during the Great Patriotic War, Banants Village.....	100
Memorials Built in Honour of the Armenians Perished during the Great Patriotic War, Khetzaberd, Karaglukh, Myulkudara Villages.....	100-101
Gate of Tzitzernavank Monastery	102
Ghazanchetsots Sourb Amenaprkich Church, Shushi City .	104
A House in Shushi City.....	107
Otzop Monastery	108
St. Hakob Hayrapet Monastery, Paraka Village.....	110
St. Hovhannes Church, Jahuk Village.....	112
Sourb Astvatzatzin Church, Ramis Village.....	114
Sourb Astvatzatzin Church, Aliapat Village	116
Sourb Astvatzatzin Church, Tseghna Village	118
St. Gevorg Church, Nakhijevan City	122
Sourb Karapet Monastery, Abrakunis Village	124
St. Hakob Monastery, Shorot Village	128
Amarayin Church, Agulis Village.....	130
St. Hovhannes Mkrtych Church, Agulis Village	132
St. Hakob Hayrapet Church, Agulis Village	133
St. Shmavon Church, Agulis Village	134
Great Cloister of Sourb Astvatzatzin, Agulis Village	136
St. Christapor Church, Agulis Village	137
St. Tovma Arakyal Monastery, Agulis Village.....	138
St. Stepanos Church, Agulis Village	141
St. Gevorg Church, Jugha Village.....	142
Cemetery of Jugha Village	143
Sourb Amenaprkich Monastery, Jugha City Site.....	144
Pombloz Church, Jugha City Site.....	146
Cemetery of Jugha City Site	148
Hovvi Church, Jugha City Site	164
Tzitzernavank Monastery.....	166
Dadivank Monastery	168
Tigranakert City Site	171

ՆԱԽԱԲԱՆ

Անհիշելի ժամանակներից հայերով բնակեցված և Մեծ ու Փոքր Հայքերի թագավորություններն ընդգրկած Հայկական լեռնաշխարհը չափազանց հարուստ է բազում դարերի ընթացքում երկրամասի բնիկներից առարված պատմական տարաբնույթ հուշարձաններով:

Ներկայիս Հայաստանի Հանրապետությունն ընդգրկում է Հայկական լեռնաշխարհի կամ Պատմական Հայաստանի տարածքի շուրջ 10%-ը (Արցախի Հանրապետության հետ՝ մոտ 14%-ը), իսկ լայնածավալ Հայրենիքի մնացյալ հատվածը տրոհված է հարևան երկրների՝ Թուրքիայի, Ադրբեջանի (ներառյալ վերջինիս ենթակայության ներքո գտնվող Նախիջևանի Ինքնավար Հանրապետությունը), Վրաստանի և Իրանի միջև:

Ի հետևանք այս ամենի՝ հայկական պատմական հուշարձանների մեծագույն մասն էլ ինքնաբերաբար գտնվում է Հայաստանի Հանրապետության սահմաններից դուրս:

Անցած գրեթե մեկ դարի ընթացքում Հայաստանի հարևան պետությունները հայկական պատմական հուշարձանների պահպանության հարցում դրսևորել են տարբեր մոտեցումներ: Ընդ որում, բացառությամբ մշտապես և բոլոր առումներով օրինակելի վերաբերմունք ցույց տված Իրանի Իսլամական Հանրապետության՝ Հայաստանի Հանրապետության մյուս երեք հարևանների տարածքներում հայկական պատմական հուշարձանները նշյալ ողջ ժամանակահատվածում ոչ միայն ենթակա չեն եղել պատշաճ պահպանության, այլև ծրագրված և միտումնավոր ոչնչացվել են:

1918 թ. կնքահայր Թուրքիայի գործուն մասնակցությամբ, հոգածությամբ և դիվանագիտական հաղթանակով, կիսով չափ հայոց բնօրրանի, կիսով չափ էլ հայ մշակույթով ներծծված պատմական Բուն Աղվանքի սահմաններում ստեղծվեց նորելուկ և ինքնահնար Ադրբեջանի¹ Հանրապետությունը: Փաստացի քենալաբուշևիկյան քաղաքական շահերի համընկնմամբ պատմական Արցախ և Ուտիք նահանգների, Նախիջևանի երկրամասի, ինչպես նաև Սյունիք նահանգի Քաշաթաղ, Քաշունիք և Կովսական գավառների² Հայաստանից օտարելու հետևանքով 1920-ական թթ. սկզբներին արդեն հստակեցված սահմաններով գոյացվեց Ադրբեջանի Խորհրդային Հանրապետությունը (ի տարբերություն 1918 թ. ստեղծված մուսավաթական Ադրբեջանի, որի շատ գավառներ Հայաստանի Հանրապետության հետ ունեին անորոշ և վիճելի սահմաններ): Նորելուկ այդ հանրապետության իշխանությունները հենց առաջին տարիներից ի վեր եթե ոչ թշնամաբար, ապա առնվազն խտրականորեն են վերաբերվել հայկական պատմական հուշարձանների նկատմամբ:

Ադրբեջանի կազմում հայտնված բնիկ հայկական պատմական լայնարձակ տարածքները ներկայացնում են մշակութային միանգամայն տարբեր երկու միջավայր:

Առաջին խմբում հազարամյակների ընթացքում երկրամասի բնիկների, այդ թվում՝ հայկական քաղաքակրթությունը կրող, արդեն Դ դարից ի վեր հայ առաքելադավան, իսկ Ժ դարից հետո պատմության թատերաբեմը մեծագույն մասով լքած և այլևս որևէ սկզբնաղբյուրով չվկայվող Կուրի ճախափնյակի աղվանական որոշ ցեղերի³ ստեղծած նյութական մշակույթի անհամբեղի քանակությամբ հուշարձաններն են: Երկրորդում թյուրքական (նաև՝ թուրքմենական սպիտակոչխարավոր և սևոչխարավոր) և քրդական ծագմամբ զանազան ցեղերից⁴, պարսիկ տիրակալներից և բռնությամբ մահմեդականացած բնիկների մի մասից ժառանգված անհամեմատ ավելի սակավաթիվ և սահմանափակ տեսականիով հուշարձաններն են՝ առավելապես ԺԷ-ԺԸ դարերով թվագրվող խանական ապարանքներ, մզկիթներ, դամբարաններ և տապանաքարեր:

1 Մինչև 1935 թ. նորաթուխ Ադրբեջան պետության անունով (քաղաքական հեռահար նկատառումներով այն գոյացված է հարևան Իրանի պատմական Ատրպատական նահանգի անունից) «ադրբեջանցիներ» էին կոչվում հանրապետության բոլոր ազգությունների ներկայացուցիչները, սակայն դրանից հետո «ադրբեջանցի» բառը մասնավորեցվեց և առանձնաշնորհվեց հանրապետության միայն թյուրքալեզու (թաթարազգի) բնակչությանը:

2 Վերջին երեք գավառները, ի թիվս Պատմական Արցախի մի շարք այլ գավառների, ազատագրվել են Արցախյան ազատամարտի ընթացքում (1992-1993 թթ.), իսկ ԼՂՀ Շահումյանի շրջանը, ողջ Հյուսիսային Արցախը (ներկայիս Ադրբեջանի Գետաբեկի, Դաշկեսանի, Թուուզի, Խանլարի, Ղազախի, Շամխորի և Կասում-Իսմայիլովի շրջաններ) և Նախիջևանի երկրամասը դեռևս մնում են բռնագավթված:

3 Եզակի բացառություն են ուտիները, որոնք 1991 թ.-ից ի վեր հայրենիքը չլքելու դիմաց դատապարտվեցին ազգային ինքնությունն ու 1700-ամյա պատմությունն ուրանալ-ժխտելուն (այդ են փաստում ուտիարենակ Նիժ գյուղի եկեղեցիների հայերեն արձանագրությունների ոչնչացումը, ազգանունների հայկական վերջավորությունների փոփոխումը և այլն):

4 Այս ցեղերը երկրամաս են թափանցել արաբական արշավանքներից ի վեր, բայց առավելաբար ուշ միջնադարում:

Հատկանշական է, որ 1920-1940-ական թվականներին, երբ ողջ Խորհրդային Միությունն ակեղծվում էր հակակրոնական՝ աթեիստական գաղափարախոսությամբ, Ադրբեջանում չքանդվեց ոչ մի մզկիթ, այլ նույնիսկ կառուցվեցին նորերը, մինչդեռ զուգահեռաբար ավերվեցին և հողին հավասարեցվեցին միջնադարյան տասնյակ վանքեր և եկեղեցիներ:

1950-1960-ական թվականներին, երբ խորհրդային տերությունն այլևս հրաժարվել էր պաշտամունքային հուշարձանների դեմ իրականացված հակակրոնական կույր պայքարից, Ադրբեջանում պետական հովանավորությամբ շարունակվում էր հայկական միջնադարյան հուշարձանների (վանքեր, եկեղեցիներ, մատուռներ և խաչքարերով գերեզմանոցներ) զանգվածային ջարդարարությունը:

Ադրբեջանի տարածքում հայտնված հայկական հուշարձանների ոչնչացման՝ պետականորեն գործադրվող քաղաքականությունը, ըստ էության, ոչ միայն չդադարեց, այլև նույնիսկ չմեղմացավ անգամ 1960-ական թվականներից հետո, երբ քաղաքական պատվեր կատարող ադրբեջանցի պատմաբաններն ու ճարտարապետները հանկարծ և միահամուռ կերպով «աղվանական» հռչակեցին (հիմք է ընդունվել վերոհիշյալ աղվանական ցեղերի երբեմնի գոյությունը Կուրի ձախափնյակում) մինչև Ի դարի սկզբները կառուցված հայկական բոլոր հուշարձանները:

Հարկ է նշել նաև, որ Կուրի աջափնյակում և Նախիջևանում գտնվող աղվանական պիտակավորված հայկական հուշարձանների համատարած ոչնչացման գործընթացն աննախադեպ ծավալներ ընդունեց Ադրբեջանի անկախացումից (1991 թ.) ի վեր և առկա տվյալների համաձայն՝ ցարդ շարունակվում է նույն թափով:

Ինչ վերաբերում է Արցախյան ազատամարտի ընթացքում տուժած պատմական հուշարձաններին, ապա այստեղ հատկանշական է, որ ավերվել են ոչ միայն այն հուշարձանները, որոնք թեկուզ մի կարճ ժամանակահատված (1991-1992 թթ.) հայտնվել էին ադրբեջանական զինուժի վերահսկողության ներքո, այլև այնպիսիք, որոնք գտնվում էին ռազմական գործողություններն ընդգրկած տարածքներից շատ հեռու:

1994 թ. մայիսից հաստատված զինադադարից հետո և ցարդ հայկական հուշարձաններն ընդհանրապես, իսկ պաշտամունքային և գերեզմանական հուշարձանները մասնավորապես Ադրբեջանում շարունակում են ոչնչացնել արդեն պետական ամենաբարձր մակարդակով՝ անփառունակ այդ գործին մասնակից դարձնելով նույնիսկ երկրի ռազմական ուժերին:

Ներկայացնելով հայկական պատմական հուշարձանների նկատմամբ ադրբեջանական իշխանությունների վարած տևական ժխտողական քաղաքականության էությունը՝ դժվար չէ նկատել, որ տեղի ունեցածը նույնական է 1915 թ.-ից ցարդ՝ Արևմտյան Հայաստանում, 1974 թ.-ից ցարդ՝ Հյուսիսային Կիպրոսում, 1996-2001 թթ.՝ Աֆղանստանում (Բամիան), 2008 թ.-ից ցարդ՝ Կոսովոյում (օր.՝ Պետրիկ, Սուվարեկա, Պուդուևո, Մուշտիշտե), 2012 թ.-ից ցարդ՝ Սիրիայում (օր.՝ Բազգա, Պալմիրա, Դեյր Էզ-զոր), 2014 թ.-ից ցարդ՝ Իրաքում (օր.՝ Մոսուլ, Նիմրուտ, Հաթրա) կատարված վանդալական գործողությունների հետ: Հստակ է նաև, որ այլոց հայրենիքներում ստեղծված թյուրքական պետությունների մոտեցումներն ու գործողությունները համաշխարհային քաղաքակրթական ժառանգության նկատմամբ միօրինակ են և, ըստ էության, նպատակամղված պատմական իրականությունը մատնող բնիկ ժողովուրդների նյութական մշակույթի ժառանգությունից ձերբազատվելուն:

ПРЕДИСЛОВИЕ

Армянское нагорье, с незапамятных времен населенное армянами и включающее в свои границы царства Великой и Малой Армении (на многих картах мира — Армения Мажор и Армения Минор), чрезвычайно богато разнообразными историческими памятниками, созданными за многие века коренным населением региона.

Современная Республика Армения (РА) включает в свои границы около 10% (вместе с Республикой Арцах — около 14%) территории Армянского нагорья или Исторической Армении, а остальная часть обширной Родины разделена между соседними государствами — Турцией, Азербайджаном (включая подвластную ему Нахичеванскую Автономную Республику), Грузией и Ираном.

Вследствие всего этого бо́льшая часть армянских исторических памятников находится за пределами РА.

На протяжении XX века соседние с Арменией страны проявили различные подходы к вопросу о сохранении армянских исторических памятников. За исключением Исламской Республики Иран, во всех аспектах оказывавшей образцовое бережное отношение к армянскому культурному наследию, на территориях остальных трех соседних государств армянские исторические памятники не только не охранялись, но планомерно и преднамеренно уничтожались.

В 1918 году в результате активного участия, попечительства и дипломатической победы, «крестного отца» — Турции, была создана Азербайджанская Республика¹, состоявшая наполовину из части исторической Армении, наполовину — из исторического Алуанка (Кавказской Албании), пронизанного армянской культурой. В ее состав вошли армянские исторические районы Арцаха, Утика, Нахичеванского края, а также районы Кашатаг, Кашуник и Ковсакан провинции Сюник² (вследствие отделения от Армении). Фактически, в начале 1920-х гг. в результате совпадения кемало-большевистских политических взглядов была образована Азербайджанская Республика уже с точно определенными границами (в отличие от созданного в 1918 г. мусаватистского Азербайджана, многие провинции которого имели спорные с Арменией границы). Власти этой вновьявленной республики с первых же лет проявили если не враждебное, то, как минимум, предвзятое отношение к армянским историческим памятникам.

Вследствие того, что обширные исконно армянские исторические территории оказались в составе Азербайджана, культурное наследие в этой стране представляет собой две разные среды.

Первая — это бесчисленное множество памятников материальной культуры, созданных за тысячелетия коренным населением края, в том числе некоторыми албанскими (агванскими) племенами³, являвшимися носителями армянской цивилизации. Вторая — это памятники, несравненно более малочисленные и ограниченные по разновидности (главным образом: ханские дворцы (в осн. относ. к XVII-XVIII вв.), мечети и погребальные памятники — гробницы, надгробные камни), унаследованные от проникших в край различных тюркских (в том числе туркменских племен Ак-Коюнлу («Белые Бараны») и Кара-Коюнлу («Черные Бараны»)) и курд-

¹ До 1935 г. именем новоиспеченного государства Азербайджан (по дальновидным политическим соображениям название было взято от названия «Атрпатакан» — провинции соседнего Ирана) «азербайджанцами» назывались представители всех народностей республики. Однако, в дальнейшем азербайджанцами стало называться лишь тюркоязычное (татарское) население.

² Последние три провинции были освобождены во время Арцахской освободительной войны (1992-1993 гг.), а Шаумянский район НКР и весь Северный Арцах (ныне — Гетабекский, Дашкесанский, Тоузский, Ханларский, Казахский, Шамхорский и Касум-Исмаиловский районы), а также Нахичеванский край все еще остаются оккупированными Азербайджаном.

³ Единственным исключением являются удины, которые с 1991 г. и по сей день ценой проживания на своей родине были обречены на отрицание национальной принадлежности и предательство 1700-летней истории (об этом свидетельствуют уничтожение армянских надписей церковей села Ниж (населенного удинами), изменение окончаний армянских фамилий и т. д.).

ских племен⁴, персидских владык, части насильственно обращенного в магометанство коренного населения и кавказских татар.

Отношение азербайджанских властей к проблеме изучения и охраны вышеперечисленных памятников с самого начала было подчеркнуто предвзятое.

В то время как в 1920-1940-ых гг. весь Советский Союз был пронизан антирелигиозной (атеистической) идеологией, в Азербайджане не только не было снесено ни одной мечети, но и были построены новые, а в противовес этому десятки средневековых монастырей и церквей были разрушены и полностью уничтожены.

В 1950-1960-ых гг., когда советское правительство уже отказалось от слепой антирелигиозной борьбы против культовых памятников, в Азербайджане при государственном покровительстве продолжалось массовое уничтожение армянских средневековых христианских памятников (монастырей, церквей, часовен и кладбищ с хачкарами (хачкар — крест-камень)).

Государственная политика по уничтожению оказавшихся на территории Азербайджана армянских памятников, по сути, не только не уменьшилась, но и не смягчилась после 1960-ых гг., когда азербайджанские историки и архитекторы, выполнявшие государственный заказ, неожиданно и единогласно объявили «албанскими» все армянские памятники, построенные до XX в. (за основу было принято существование на левобережье реки Кура некоторых албанских племен, которые с IV в. были адептами Армянской Апостольской Церкви, но уже после X в. покинули историческую сцену и более не упоминались в каких-либо первоисточниках).

Следует отметить, что процесс широкомасштабного уничтожения армянских памятников, объявленных «албанскими», расположенных на правом берегу реки Кура и в Нахичевани, принял беспрецедентный размах сразу после провозглашения Азербайджаном независимости (1991 г.) и, согласно имеющимся данным, продолжается с той же силой по сей день.

Что касается исторических памятников, поврежденных во время Арцахской освободительной войны, то были разрушены не только те, которые оказались на короткое время (1991-1992 гг.) под контролем азербайджанских войск, но и памятники, расположенные очень далеко от театра военных действий.

После установления режима прекращения огня в мае 1994 г. и поныне, армянские памятники в целом, а религиозные и погребальные — в частности, в Азербайджане продолжают уничтожаться уже на высшем государственном уровне, при непосредственном участии в этом бесславном деле даже вооруженных сил этой страны.

Представляя суть продолжительной политики отрицания, проводимой азербайджанскими властями по отношению к армянским историческим памятникам, нетрудно заметить, что происходящее тождественно вандалским событиям в Западной Армении — начиная с 1915 г. по сей день, на Северном Кипре — с 1974 г. по сей день, в Афганистане (Бамиан) — в 1996-2001 гг., в Косово — с 2008 г. по сей день (Петрик, Сува-Река, Подуево, Муштиште), в Сирии — с 2012 г. по сей день (Рагга, Пальмира, Дайр-эз-Зор), в Ираке — с 2014 г. по сей день (Мосул, Нимруд, Хатра). Очевидно также, что подходы и действия турецких государств, созданных на исторических землях других народов, по отношению к достоянию всемирной цивилизации одинаковы и по своей сути исходят из целеустремленного желания окончательного избавления от материального наследия культуры местных народов, являющегося доказательством исторической действительности.

⁴ Эти племена проникли в край со времен арабских нашествий, но преимущественно — в позднем средневековье.

PREFACE

The Armenian Highland, inhabited by Armenians since time immemorial and home to the kingdoms of Metz Hayk (Armenia Maior) and Pokr Hayk (Armenia Minor), abounds in a wide variety of centuries-old historical monuments created by its natives.

The present-day Republic of Armenia covers over 10 %—about 14 % together with the Republic of Artsakh (Nagorno Karabakh)—of the vast territory of the Armenian Highland or Historical Armenia, the rest of which is divided among the adjacent countries: Turkey, Azerbaijan (including the Autonomous Republic of Nakhijevan), Georgia and Iran. Due to this, a greater part of historical Armenian heritage is situated outside the borders of the present-day Republic of Armenia.

Throughout the 20th century, the historical Armenian heritage within the borders of Turkey, Azerbaijan and Georgia was doomed to neglect and destruction; moreover, the authorities of these countries implemented a state policy of premeditated annihilation against Armenian monuments, which continued into the 21st century. The only exception has been the Islamic Republic of Iran, which has always treated the Armenian monuments within its territory with care and proper attention, ensuring their protection and even restoration.

The year 1918 marked the foundation of the Republic of Azerbaijan¹—a diplomatic victory won by its “godfather” Turkey, which had actively contributed to its emergence into the political arena. In the very first years of its establishment, this state annexed vast Armenian lands—this being in the vital political interests of both the Turkish authorities and the Russian Bolsheviks—including the historical Armenian provinces of Artsakh and Utik, the region of Nakhijevan, as well as Kashatagh, Kashunik and Kovsakan Districts of Syunik Province.² Besides, half of its territory comprised the ancient land of Caucasian Albania Proper or *Boon Aghvank* stretching on the left bank of the river Kur and boasting an abundance of Armenian monuments. In the early 1920s the Republic of Soviet Azerbaijan was founded, its borders with Armenia, disputed in the Musavatists’ times, now finally and precisely established.

The cultural heritage in the historical Armenian lands annexed by Azerbaijan may be classified in two groups: a) a countless number of ancient monuments of material culture created by the natives of the region, including certain Caucasian Albanian tribes³ living on the left bank of the river Kur and known as carriers of Armenian civilization; b) monuments built by the members of various Turkic and Kurdish tribes,⁴ as well as by some Persian lords and part of the natives of the region who were forcedly converted to Islam. The monuments of this second group, which show but meagre variety (khans’ palaces, mosques, mausoleums and tombstones), are incomparably smaller in number and date from the 17th to 18th centuries.

From the very first years of their coming to power, the authorities of Azerbaijan showed a discriminatory attitude towards the study and protection of the monuments of these two groups: thus, between the 1920s and 1940s, when the entire USSR was pervaded with atheistic ideology, no mosques were pulled down in the country and even new ones were built. In contrast to this, tens of medieval Armenian churches and monasteries were destroyed without any vestiges left.

During the 1950s to 1960s, when the Soviet authorities had already terminated their blind struggle against religious monuments, the mass destruction of Christian Armenian monuments (churches, chapels, monasteries and cemeteries of cross-stones) of the Middle Ages still went on in Azerbaijan under state auspices.

---

1 Until 1935, all the peoples living in Azerbaijan were called *Azerbaijanians* after the newly-founded republic, which had taken the name of the historical Iranian province of Azerbaijan—as a self-designation—out of far-reaching political considerations. Later the word *Azerbaijanian* started being used only with reference to the Turkic-speaking inhabitants of the republic who were of Tatar origin.

2 These districts, as well as some others forming part of Historical Artsakh, were liberated between 1992 and 1993, during the war of Artsakh (Nagorno Karabakh). The rest of the historical Armenian lands mentioned above, including the district of Shahumian (Republic of Artsakh) and the region of Northern Artsakh (present-day Dashkesan, Touz, Khanlar, Shamkhor, Getabek, Ghazakh and Kasum-Ismayilov Districts of Azerbaijan), still remain under Azerbaijan’s occupation.

3 Adherents of the Armenian Apostolic Church from the 4th century onwards, these tribes disappeared from the historical arena after the 10th century, the subsequent sources containing no references to them. The only exception are the Uti who continued living in their homeland after Azerbaijan declared independence (1991), although at the cost of renouncing their ethnic identity and history of 1,700 years (some of them were obliged to move away to find new places of residence): the annihilation of the Armenian inscriptions of the churches in the Uti-inhabited village of Nizh and the changing of the Armenian ending of their family names are just two of the numerous examples proving this.

4 These tribes, including the Turkoman Ak Koyunlu and Kara Koyunlu, penetrated into the region in the times of the Arab invasions, their raids becoming more frequent in the Late Middle Ages.

The implementation of the state policy of annihilation against the Armenian monuments in Azerbaijan neither ceased nor abated after the 1960s, when all of a sudden, all the Armenian monuments built prior to the 20th century—including those located in Nakhijevan and on the right bank of the river Kur—were labelled as Albanian by certain Azerbaijanian historians and architects (indeed, they were thus obeying an order received from the authorities of the country). Their allegation was based on the fact that the lands on the left bank of the river Kur were once inhabited by the aforementioned Albanian tribes.

After Azerbaijan declared independence (1991), the cultural genocide against the Armenian monuments located in Nakhijevan and on the right bank of the river Kur continued on a larger scale, and as attested by the available evidence, still goes on nowadays.

During the liberation war of Artsakh (Nagorno Karabakh), a great number of historical Armenian monuments were destroyed, burnt away and exploded even where they remained under Azerbaijanian occupation for only a very short period of time (1991 to 1992). It is noteworthy that even monuments situated very far from the zone of military operations suffered damage and destruction.

The annihilation of the monuments (particularly, religious and funerary ones) located in the historical Armenian lands still occupied by Azerbaijan did not cease even after the armistice of May 1994, the armed forces of the country being directly involved in these barbaric actions.

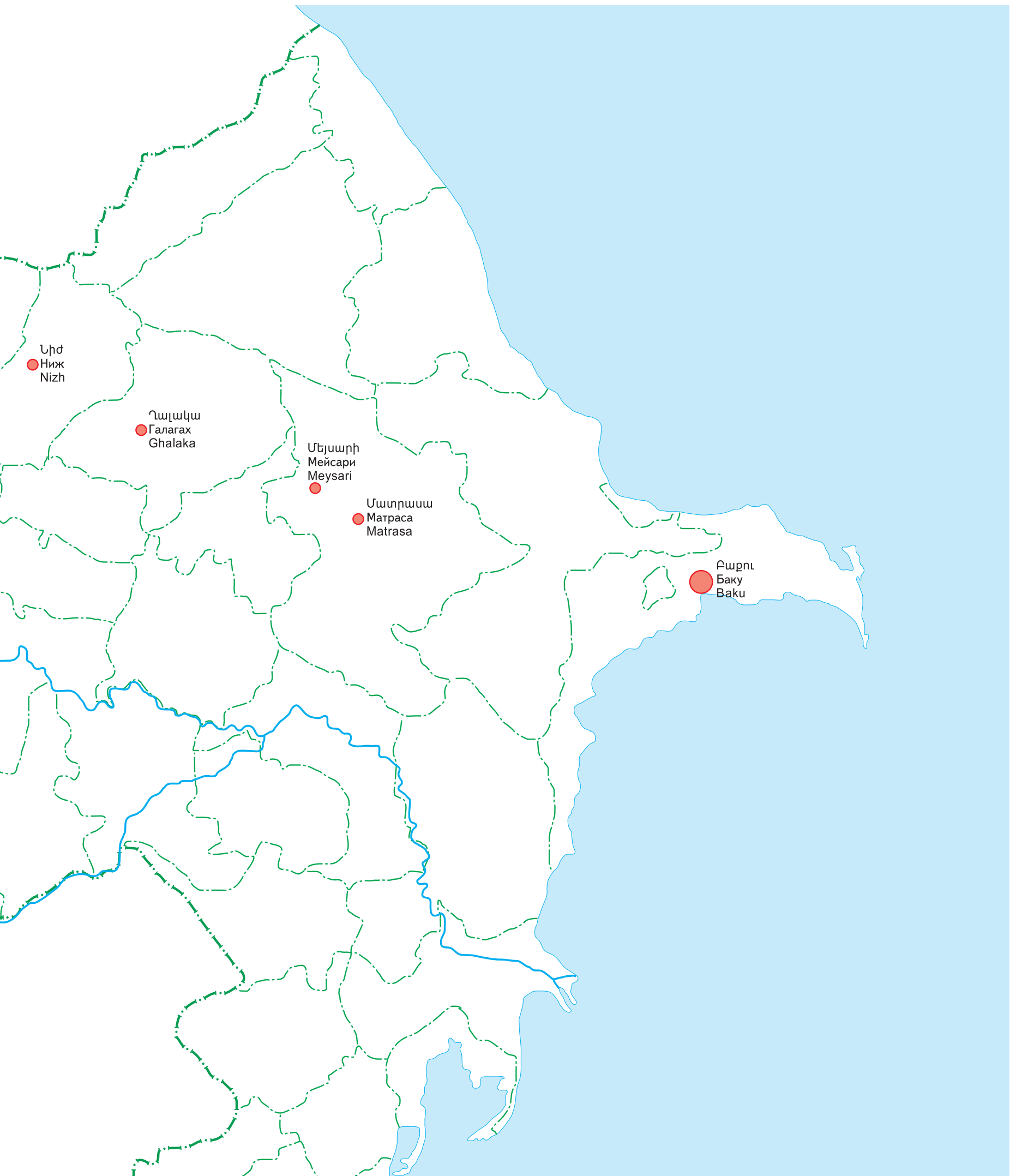
It is evident that the cultural genocide against the historical Armenian monuments in Azerbaijan represents just another example of the implementation of the same policy in Western Armenia since 1915, in Northern Cyprus since 1974, in Afghanistan (Bamyan) in 1996 to 2001, in Kosovo (Petrik, Suva Reka, Puduyevo, Mushtishtë) since 2008, in Syria (Raqqa, Palmyra, Deir ez-Zor) since 2012, and in Iraq (Mosul, Nimrud, Hatra) since 2014. All this shows that the authorities of the Turkic states established in the homelands of other peoples do not differ at all in their approaches to, and actions against, the heritage of world civilization. They aim at getting rid of the cultural legacy of the native peoples as it exposes the historical truth.

**ԵՐՋԱՆԻԿ ԵՆ,
ՍԱԿԱՅՆ ԴԱ ՉԵՆ ԳԻՏԱԿՑՈՒՄ
ԱՇԽԱՐՀԻՍ ԲՈԼՈՐ ԱՅՆ ԱԶԳԵՐԸ,
ՈՐՈՆՔ ՉՈՒՆԵՆ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
ԿՈՐԾԱՆՈՂ ՀԱՐԵՎԱՆՆԵՐ**

**СЧАСТЛИВЫ,
ТОГО НЕ СОЗНАВАЯ,
ВСЕ ТЕ НАЦИИ,
У КОТОРЫХ НЕТ СОСЕДЕЙ,
УНИЧТОЖАЮЩИХ ЦИВИЛИЗАЦИИ**

**FORTUNATE,
THOUGH UNAWARE OF IT,
ARE THOSE NATIONS
WHOSE NEIGHBOURS
DO NOT DESTROY CIVILIZATIONS**

Նիժ
Ниж
Nizh

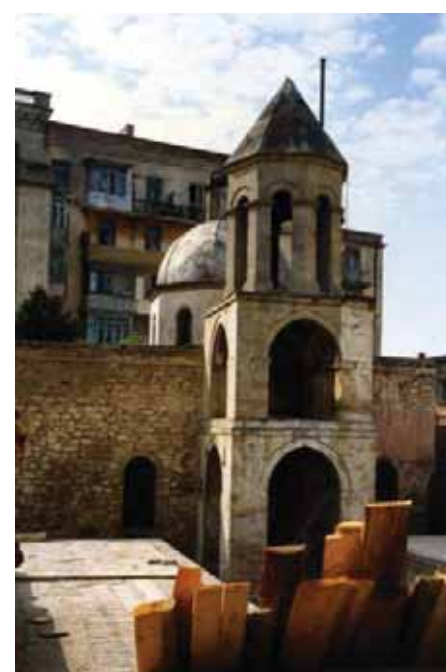
Գալաղախ
Галагах
Ghalaka

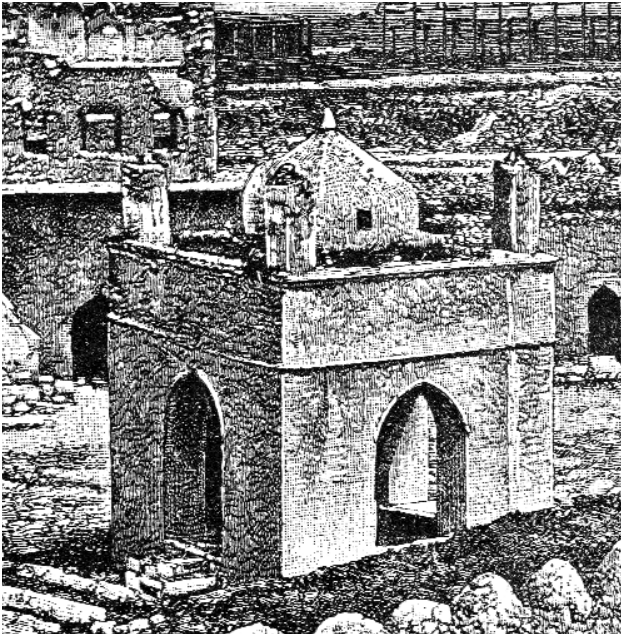
Մեյսարի
Мейсари
Meysari

Մատրասա
Матраса
Matrasa

Բաքու
Баку
Baku

ՔԱՐՈՒ ՔԱՂԱՔ. Սր. Աստվածածին եկեղեցին, արևմուտքից կից եկեղեցապատկան իջևանատունը (ԺԸ դար) և եռահարկ զանգակատունը (ԺԹ դար) հյուսիս-արևելքից, արևելքից և հյուսիսից (լուս. Յ. Բադալյանի, 1980-ական թթ.)

ГОРОД БАКУ. Вид церкви Сурб Аствацацин (Пресв. Богородицы) и прилегающего к ней с запада караван-сарая (XVIII в.); вид трехэтажной колокольни (XIX в.) с северо-востока, востока и севера (фот. — О. Бадаляна, 1980-ые гг.)

BAKU CITY. Sourb Astvatzatzin (Holy Virgin) Church, its caravanserai (both dating from the 18th century) adjoining it from the west and its three-floor belfry (19th century) from the north-east, east and north (photos by H. Badalian, 1980s)

1990-ական թթ. վերջերին Բաքվի քաղաքային իշխանությունների որոշմամբ Սր. Աստվածածին եկեղեցին հիմնահատակ, իսկ զանգակատան միայն վերին երկու հարկերը քանդելուց հետո նրա խնայված առաջին հարկից վերածնվեց մի նոր կառույց Ապշերոնյան թերակղզում Սուրախանի բնակավայրից 3,3 կմ հյուսիս գտնվող կրակապաշտական տաճարի նմանողությամբ:

В конце 1990-х гг. решением городских властей Баку были основательно разрушены церковь Сурб Аствацацин и два верхних этажа колокольни, после чего сохранившийся первый этаж был преобразован в новый огнепоклоннический храм на подобие другого храма, расположенного на Апшеронском полуострове на расстоянии 3,3 км от населенного пункта Сураханы.

In the late 1990s, on the decision of the municipal authorities of Baku, the church was totally annihilated together with the second and third floors of its belfry. The latter's first floor was spared only to be "cut out" into a fire temple after one located on Abshe-ron Peninsula, 3.3 km north of the settlement of Surakhan.

040°21'56.86"E, 49°50'12.90"N

ԲԱՔՈՒ ՔԱՂԱՔ. հարավ-արևելքից դեպի հյուսիս-արևմուտք ուղղվածությամբ, մոտավորապես 1,4 x 0,6 կմ չափերով և շուրջ 60 հա մակերես գրադեցնող հայ-ռուսական (քրիստոնյաների) գերեզմանոցը գտնվում էր քաղաքի գրեթե կենտրոնում և պարունակում ժԹ-ի դարերին վերաբերող տասնյակ հազարավոր գերեզմանական հուշարձաններ: Այն, սկսած 2004 թ.-ից և մինչև 2016 թ., փուլ առ փուլ շարունակաբար ոչնչացվել է: Այդ են փաստում ԽՍՀՄ գլխավոր զինվորական շտաբի՝ 1976 թ. հրատարակած քարտեզն ու Google Earth-ի տիեզերքից կատարված 31.05.2006, 20.02.2007, 27.04.2008, 6.04.2010, 9.10.2013 և 6.04.2016 թթ. լուսանկարները:

ГОРОД БАКУ. Армяно-русское (христианское) кладбище по направлению с юго-востока на северо-запад, размерами около 1,4 x 0,6 км и занимавшее территорию около 60 га, было расположено почти в центре города. Здесь находились десятки тысяч могильных памятников, относившихся к XIX-XX вв. С 2004 г. до 2016 г., кладбище поэтапно подвергалось уничтожению. Об этом свидетельствуют карта, изданная Генштабом ВС СССР в 1976 г., и фотографии Google Earth, сделанные из космоса 31.05.2006, 20.02.2007, 27.04.2008, 6.04.2010, 9.10.2013 и 6.04.2016 гг.

BAKU CITY. An Armeno-Russian (Christian) cemetery, located almost in the heart of the city and extending from the south-east to the north-west, preserved tens of thousands of funerary memorials dating from the 19th to the 20th centuries. The cemetery, occupying an area of around 60 hectares (dimensions: 1.4 x 0.6 km), was gradually levelled to the ground between 2004 and 2016: this becomes evident from the comparison of the 1976 map of the USSR General Military Headquarters and Google Earth photos dated 31 May 2006, 20 February 2007, 27 April 2008, 6 April 2010, 9 October 2013 and on 6 April 2016.

ԲԱՔՈՒ ՔԱՂԱՔ. հատվածներ գերեզմանոցից (լուս.՝ 1986 թ.)
 Վերևի լուսանկարում ԽՍՀՄ հնգակի (1950-1954 թթ.) և աշխարհի (1953 թ.) չեմպիոն, օլիմպիական խաղերի մրցանակակիր (1952 թ.) ըմբիշ Արտեմ Տերյանի հուշարձանն է (լուսանկարները՝ 1986 թ.):
 Գերեզմանոցը ոչնչացման պահին (լուս.՝ սեպտեմբեր, 2007 թ., www.nr2.ru/incidents/139859.html)

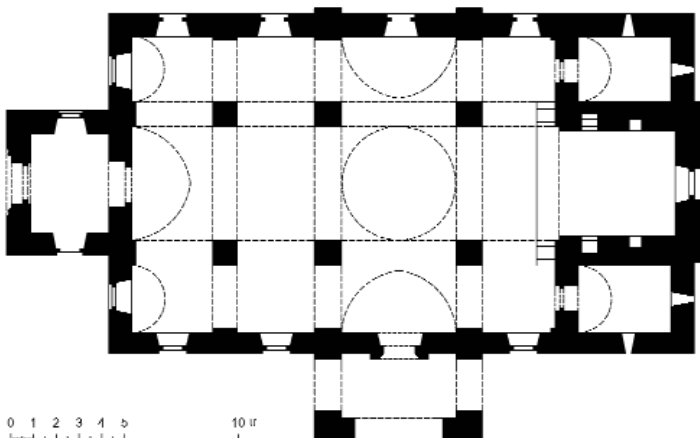
ГОРОД БАКУ. Фрагменты кладбища (фот. 1986 г.)
 На верхнем снимке — памятник борца Артема Теряна — пятикратного чемпиона СССР (1950-1954 гг.), чемпиона мира (1953 г.), призера олимпийских игр (1952 г.) (фот. — 1986 г.)
 Кладбище во время уничтожения (фот. — сентябрь, 2007 г., www.nr2.ru/incidents/139859.html)

BAKU CITY. Partial views of the cemetery of the city (photos 1986)
 The photo above (on the right) shows the memorial of Artem Terian, a five times wrestling champion of the USSR from 1950 until 1954, a world champion in 1953 and a prize winner of the 1952 Olympic Games.
 The cemetery in process of destruction (photos September 2007, from: www.nr2.ru/incidents/139859.html)

040°24'38.99"E, 49°51'29.26"N

ՄԱՏՐԱՍԱ ԳՅՈՒՂ (Շամախու շրջան). Ար. Աստվածածին եկեղեցին (1864 թ.) արևմուտքից, հյուսիս-արևմուտքից, հարավ-արևմուտքից և հատակագիծը (լուս. և չափ.՝ Ս. Կարապետյանի, 1984 թ.)

СЕЛО МАТРАСА (Шамахинский район). Вид церкви Сурб Аствацацин (Пресв. Богородицы, 1864 г.) с запада, северо-запада, юго-запада и план церкви (фот. и обмер — С. Карапетяна, 1984 г.)

MATRASA VILLAGE, Shamakhi District. Sourb Astvatzatzin (Holy Virgin) Church (1864) from the west, north-west and south-west; its plan (photos & measurement by S. Karapetian, 1984)

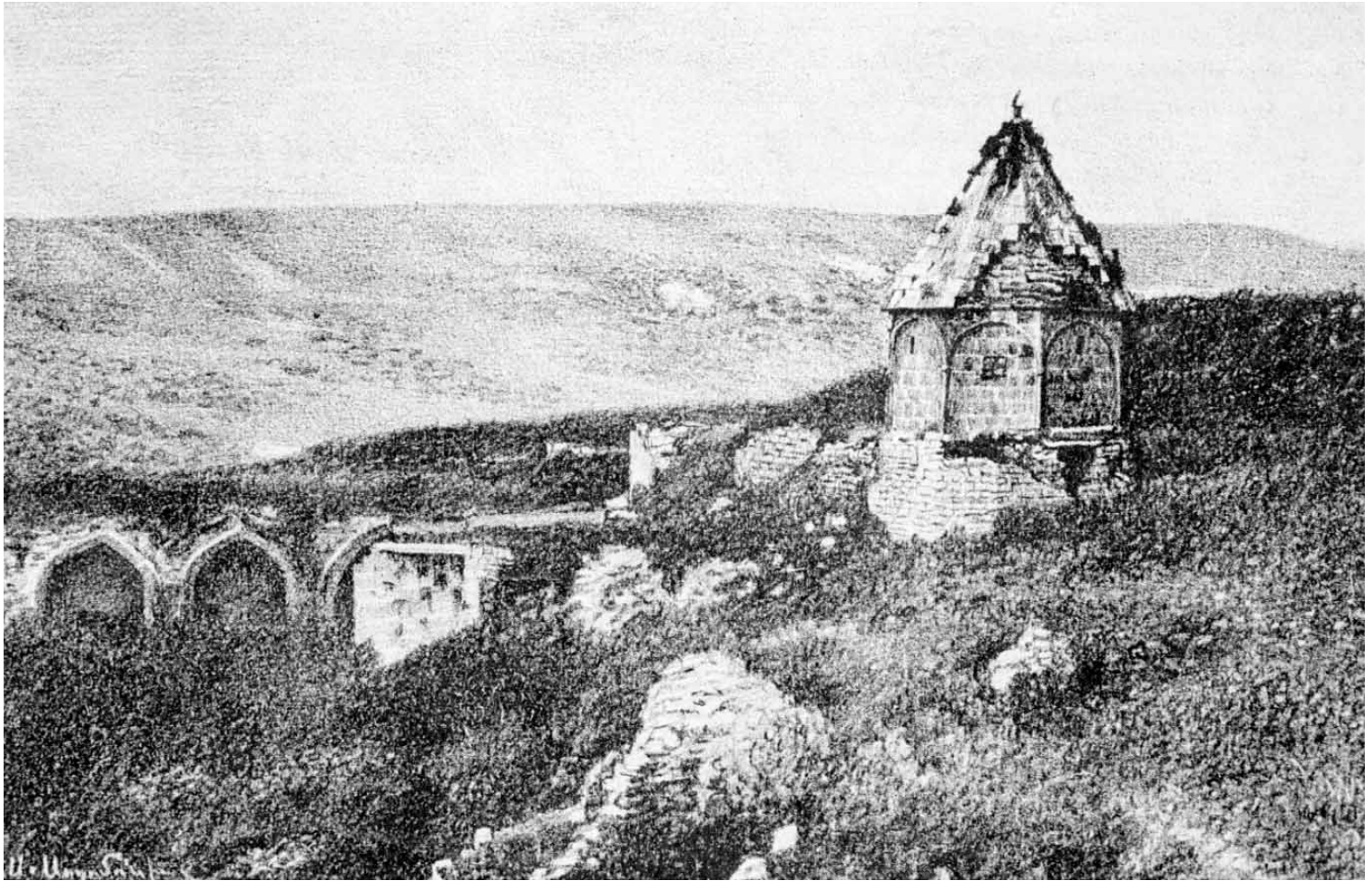
Կիսավեր զանգակատնով եկեղեցին հարավ-արևմուտքից, ներքին տեսքը դեպի հյուսիս (լուս.՝ Թ. Միրալայի, 2013 թ.)

Вид церкви с полуразрушенной колокольней с юго-запада, внутренний вид на север (фот. — Т. Миралы, 2013 г.)

The church with its belfry as already half destroyed (a view from the south-west); its interior to the north (photos by T. Mirala, 2013)

040°36'38.48"E, 48°33'42.15"N

ՄԵՅՍԱՐԻ ԳՅՈՒՂ (այժմ՝ Աղաբեյլի, Շամախու շրջան). Սբ. Աստվածածին վանքը, 1680 թ. (լուս.՝ ԺԹ դարի վերջ, արտատպված 1891 թ. «Տարազ» հանդեսից)

Վանքի մնացորդները 1978 թ. պայթեցումից հետո (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 1984 թ.)

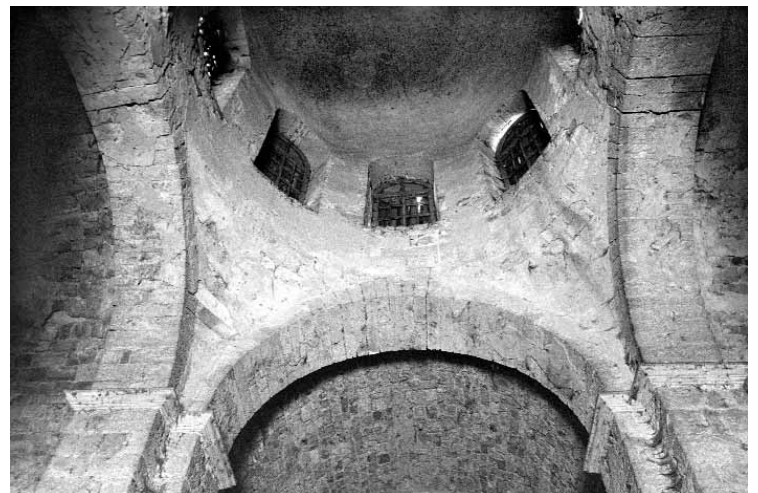
СЕЛО МЕЙСАРИ (ныне — Агабейли, Шамахинский район). Вид монастыря Сурб Аствацацин (Пресв. Богородицы), 1680 г. (фот. конца XIX в., перепечатано из журнала «Тараз» 1891 г.)

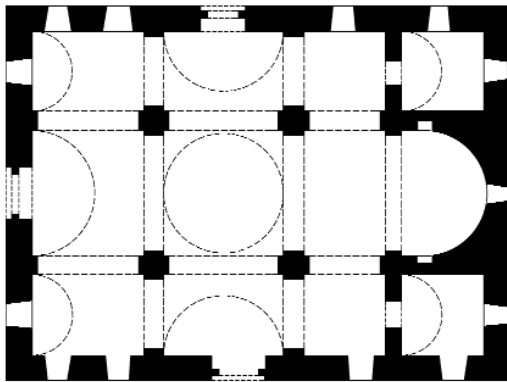
Остатки монастыря после подрыва в 1978 г. (фот. — С. Карапетяна, 1984 г.)

MEYSARI (now: Aghabeyli) VILLAGE, Shamakhi District. Sourb Astvatzatzin (Holy Virgin) Monastery (1680) as of the late 19th century (a reprint from the journal *Taraz*, 1891)

The remnants of the monastery after its explosion in 1978 (photo by S. Karapetian, 1984)

0 1 2 3 4 5 10 м

ՂԱԼԱԿԱ ԳՅՈՒՂ (Իսմայիլլի շրջան).
Սբ. Աստվածածին եկեղեցին (1902-1907 թթ.) գյուղի համայնապատկերով, հարավ-արևմուտքից, հարավ-արևելքից, հատվածներ թմբուկի ներքին ծավալներից և հատակագիծը (լուս. և չափ.՝ Ս. Կարապետյանի, 1984 թ.)

Ղալակայի համայնապատկերը և եկեղեցին 1990-ական թթ. վերջերին պայթեցնելուց հետո (լուս.՝ 2003 թ.)

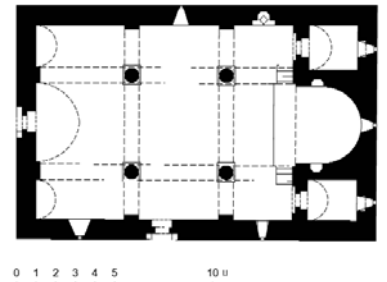
040°42'45.85"E, 47°56'30.96"N

СЕЛО ГАЛАГАХ (Галака, Исмаиллинский район). Вид церкви Сурб Аствацацин (Пресв. Богородицы) (1902-1907 гг.) и панорама села с юго-запада и юго-востока; фрагменты внутреннего объема барабана и план церкви (фот. — С. Карапетяна, 1984 г.)

Панорама села и вид церкви после подрыва в конце 1990-х гг. (фот. 2003 г.)

GHALAKA VILLAGE, Ismayilli District. Sourb Astvatzatzin (Holy Virgin) Church (1902 to 1907) with a general view of the village; the church from the south-west and south-east; inner views of the tambour; the church plan (photos and measurement by S. Karapetian, 1984)

A general view of the village with the church that was exploded in the late 1990s (photos 2003)

ՆԻժ ՊՅՈՒՂ (Կուտկաշենի, այժմ՝ Գյաբալայի շրջան). Միջին թաղի Սբ. Եղիշե եկեղեցին հարավ-արևմուտքից և հարավային ճակատից բացված մուտքի բարավորի՝ 1840-ական թթ. Աստվածատուր Զողանյանց քահանայի ջանքերով իրականացված հիմնովին վերակառուցման մասին պատմող զույգ արձանագրությունները (լուս.՝ Զ. Սանասարյանի, 1985 թ.), որոնք քերվել-անհետացվել են 2000-ական թթ. սկզբներին կատարված նորոգության ժամանակ (չափ.՝ Ս. Կարապետյանի, 1985 թ.):

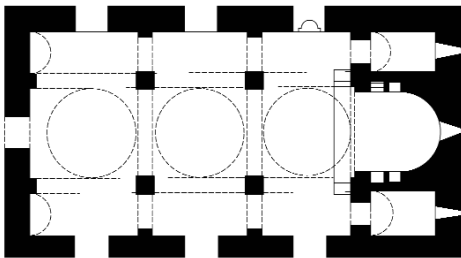
СЕЛО НИЖ (Куткашенский, ныне — Габалинский район). Вид церкви Сурб Егише (Св. Елисея) среднего квартала с юго-запада и две надписи, высеченные на тимпане входа, открытого с южного фасада, рассказывающие об основательной реконструкции церкви, осуществленной усилиями священника Аствацатура Джоданянца в 1840-х гг. (фот. — А. Санасаряна, 1985 г.), полностью соскобленные во время восстановительных работ в начале 2000-х гг. (обмер — С. Карапетяна, 1985 г.)

NIZH VILLAGE, Kutkashen (now: Gyabala) District. St. Yeghische (Elisha) Church of the Middle (Mijin) Quarter from the south-west; two inscriptions carved on its southern entrance tympanum in commemoration of its complete reconstruction carried out in the 1840s through Priest Astvatzatur Jodaniants' efforts (photos by H. Sanasarian, 1985); the church plan (measurement by S. Karapetian, 1985)

The church as stripped of these inscriptions which were scraped away during its repairs carried out in the early 2000s

ՎԱՐՂԱՇԵՆ ՔԱՂԱՔ (Վարդաշենի, այժմ՝ Օղուզի շրջան, Օղուզ քաղաք). Սբ. Աստվածածին եկեղեցին (1838 թ.) արևմուտքից, նույն ճակատին ազուցված շինարարական արձանագրությունը, կառուցողի տապանաքարը և հատակագիծը (լուս. և չափ. Ս. Կարապետյանի, 1986 թ.)

ГОРОД ВАРДАШЕН (Варташенский, ныне — Огузский район, город Огуз). Вид церкви Сурб Аствацацин (Пресв. Богородицы) (1838 г.) с запада, строительная надпись на фасаде, надгробный камень строителя и план церкви (фот. и обмер — С. Карапетяна, 1986 г.)

VARDASHEN (now: Oghuz) CITY, Vardashen (now: Oghuz) District. Sourb Astvatzatzin (Holy Virgin) Church (1838) from the west; its construction inscription carved on its western facade; the church builder's tombstone; its plan (photos and measurement by S. Karapetian, 1986)

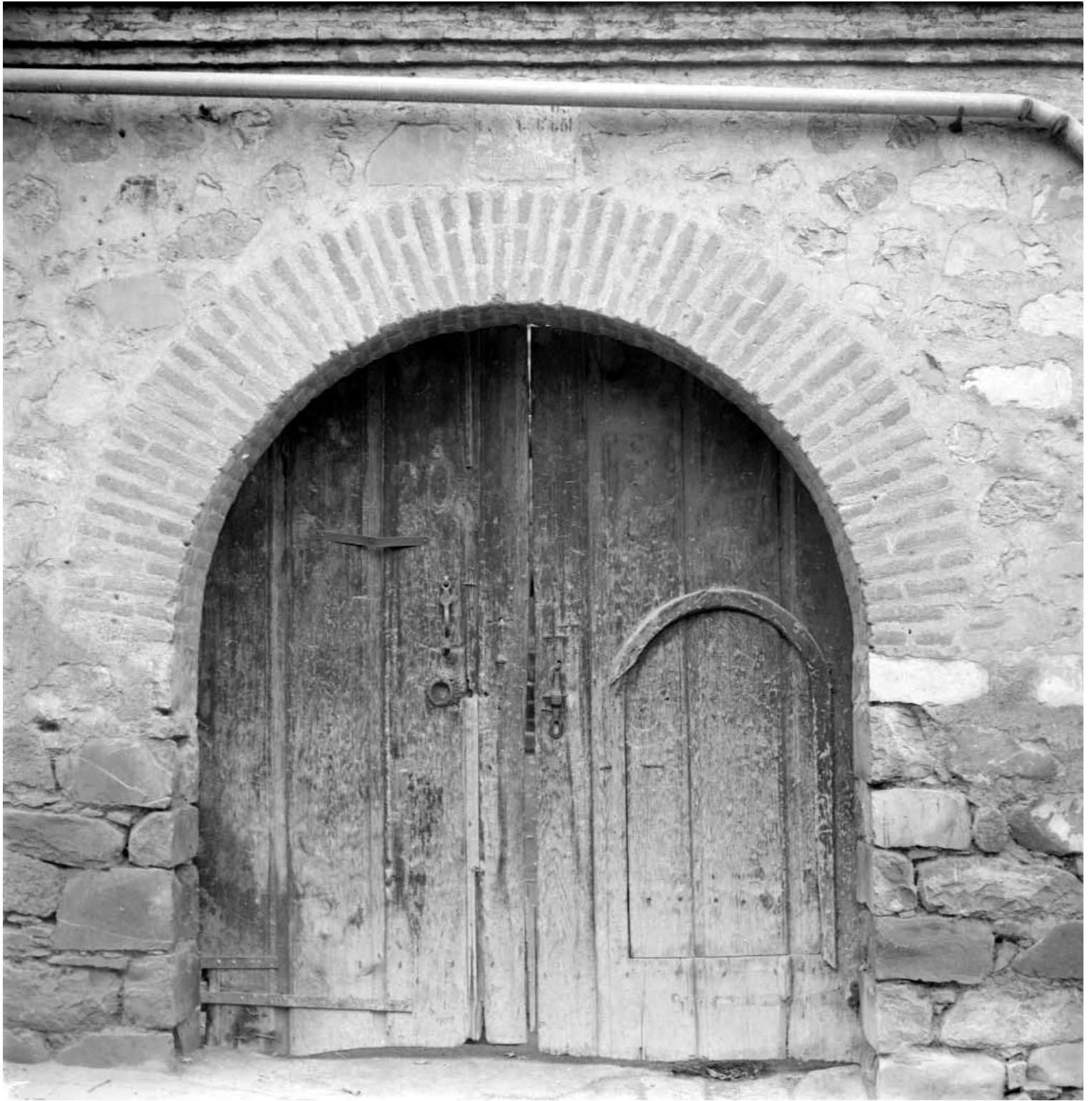
Իբրև աղվանական ներկայացվող եկեղեցու հայերեն շինարարական արձանագրությունն անհետացվել է նորոգության ընթացքում (լուս. 2000-ական թթ.):

В процессе восстановительных работ якобы албанской церкви исчезла строительная надпись на армянском языке (фот. 2000-х гг.)

The church (labelled as Albanian) after its repairs during which it was stripped of its construction inscription in Armenian (photo 2000s)

041°04'27.13"E, 47°27'56.57"N

ՇԱՔԻ ՔԱՂԱՔ (Շաքիի շրջան). արևելյան կամ Բնիկ շաքեցոց կոչված հայոց թաղում կառուցված Գասպար Աջունցենցու տան դարպասի՝ 1885 թ. շինարարական սվաղված արձանագրությունը, որը քերելով հայտնաբերեցինք 1985 թ. (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի):

ГОРОД ШАКИ (Шакинский район). Оштукатуренная строительная надпись 1885 г. на воротах дома Гаспара Аджунценца, построенного в армянском восточном квартале, называемом также Бник Шакецоц (кварталом местных шакинцев), обнаруженная после соскобления штукатурки в 1985 г. (фот. — С. Карапетяна).

SHAKI CITY, Shaki District. The construction inscription of Gaspar Ajuntsentsy's house (1885) located in the Armenian (eastern) quarter of the city (also called Quarter of Natives of Shaki): we unclosed it in 1985 after scraping away the plaster covering it (photos by S. Karapetian)

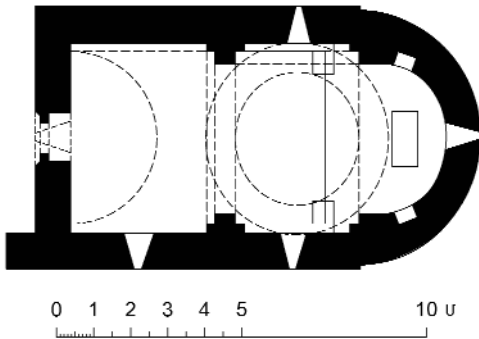
ՂԱՇԲՈՒԼԱԳ ԳՅՈՒՂ (Շաքիի շրջան). մինչև 1918 թ. զուտ հայաբնակ Ռաշբուլաղ գյուղի՝ դեռևս գոյություն ունեցող Սբ. Գևորգ եկեղեցին (1828 թ.)՝ վերածված անասնագոմի (լուս.՝ Ռավիչի, 2010-ական թթ. սկզբներ)

СЕЛО ДАШБУЛАГ (Шакинский район). Превращенная в хлев церковь Сурб Геворг (Св. Георгия, 1828 г.) села Дашбулаг, до 1918 г. населенного лишь армянами (фот. Равича, начало 2010-х гг.)

DASHBULAGH VILLAGE, Shaki District. St. Gevorg (George) Church (1828) of the village (purely Armenian-inhabited until 1918) as reduced to a cattle house (photo by Ravich, early 2010s)

ՔԻՇ ԳՅՈՒՂ (Շաքիի շրջան). Սր. Եղիշե եկեղեցին հյուսիս-արևմուտքից (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 1986 թ.) և շրջապարսպի՝ 1986 թ. դրությամբ արդեն ոչնչացված շինարարական (1865 թ.) արձանագրությունը (լուս.՝ Ս. Դարչինյանի, 1976 թ.)

СЕЛО КИШ (Шакинский район). Вид церкви Сурб Егише (Св. Елисея) с северо-запада (фот. — С. Карапетяна, 1986 г.) и строительная надпись (1865 г.) на ограде, уничтоженная по состоянию на 1986 г. (фот. — С. Дарчиняна, 1976 г.)

KISH VILLAGE, Shaki District. St. Yeghishe (Elisha) Church from the north-west (photo by S. Karapetian, 1986); the construction inscription (1865) of the church enclosure (photo by S. Darchinian, 1976): as of 1986, the inscription was already annihilated

Եկեղեցու հատակագիծը (չափ.՝ Ս. Կարապետյանի, 1986 թ.), իբրև աղվանական ներկայացվող եկեղեցին 2000-ական թթ. սկզբների նորոգությունից հետո

План (обмер — С. Карапетяна, 1986 г.) и вид церкви, представляемой якобы албанской постройкой, в начале 2000-х гг. — после проведения восстановительных работ

The church plan (measurement by S. Karapetian, 1986); the church (labelled as Albanian) after its overhaul carried out in the early 2000s

041°14'56.58"E, 47°11'35.66"N

ԳԱՆԶԱԿ (այժմ՝ Գյանջա) քԱՂԱՔ. Սբ. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին հարավ-արևմուտքից (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 1985 թ.)

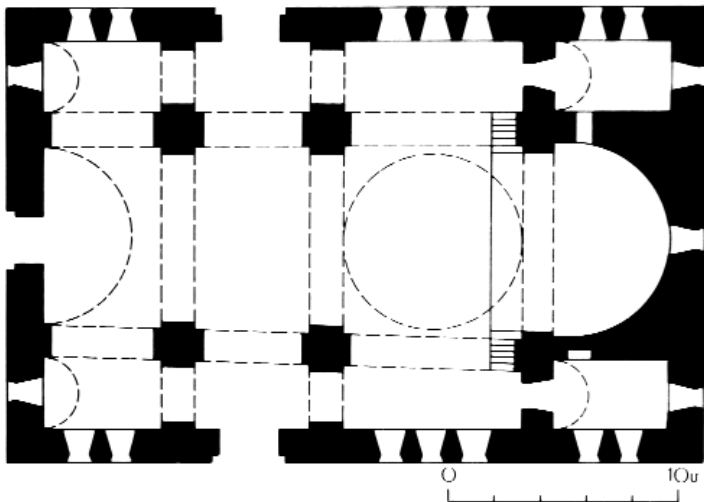
Սբ. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու հարավային նախամուտքն ավերված, գմբեթի խաչն անհետացրած (լուս.՝ Ֆ. Բերլեմոնի, 2007 թ.) և հատակագիծը (չափ.՝ Ս. Կարապետյանի, 1985 թ.)

ГОРОД ГАНДЗАК (ныне — Гянджа). Вид церкви Сурб Григор Лусаворич (Св. Григория Просветителя) с юго-запада (фот. — С. Карапетяна, 1985 г.)

Разрушенный портик южного входа церкви Сурб Григор Лусаворич; купол без креста (фот. — Ф. Берлемона, 2007 г.) и план церкви (обмер — С. Карапетяна, 1985 г.)

GANDZAK (now: Gyanja) CITY. The church of St. Grigor Lusavorich (Gregory the Enlightener) from the south-west (photo by S. Karapetian, 1985)

The destroyed southern portal of the church; the church dome with the cross that has “disappeared” (photos by F. Berlemont, 2007); the church plan (measurement by S. Karapetian, 1985)

040°39'38.60"E, 46°21'35.09"N

ԳԱՆԶԱԿ (այժմ՝ Գյանջա) ՔԱՂԱՔ.

Կաներային երաժշտության սրահի վերածված Սբ. Յովհաննես եկեղեցին հարավից և ներքին տեսքը դեպի արևելք, 1633 թ. շինարարական արձանագրությունը 1985 թ. (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի) և միտումնավոր քերվելուց հետո՝ 2007 թ. (լուս.՝ Ֆ. Բերլեմոնի)

ГОРОД ГАНДЗАК (ныне —

Гянджа). Вид церкви Сурб Ованнес (Св. Иоанна Крестителя), превращенной в зал камерной музыки, с юга и внутренний вид на восток; строительная надпись 1633 г. в 1985 г. (фот. — С. Карапетяна) и после преднамеренного соскобления — в 2007 г. (фот. — Ф. Берлемона)

GANDZAK (now: Gyanja) CITY. St.

Hovhannes (John) Church (1633), now turned into a hall of chamber music, from the south; an eastward view of the church interior; its construction inscription of 1633 in 1985 and 2007, after its deliberate obliteration (photos by S. Karapetian and F. Berlemont)

ԳԱՆԶԱԿ (այժմ՝ Գյանջա) ՔԱՂԱՔ. Ար. Հովհաննես եկեղեցու ծառա աստապատցի Թասալի՝ 1643 թ. նվիրատվական արձանագրությունը 1985 թ. (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի) և միտումնավոր քերվելուց հետո՝ 2007 թ. (լուս.՝ Ֆ. Բերլեմոնի)

ГОРОД ГАНДЗАК (ныне — Гянджа). Дарственная надпись 1643 г. прислужника церкви Сурб Ованнес (Св. Иоанна Крестителя) — астапатца Тасала — в 1985 г. (фот. — С. Карапетяна) и после преднамеренного соскобления в 2007 г. (фот. — Ф. Берлемона)

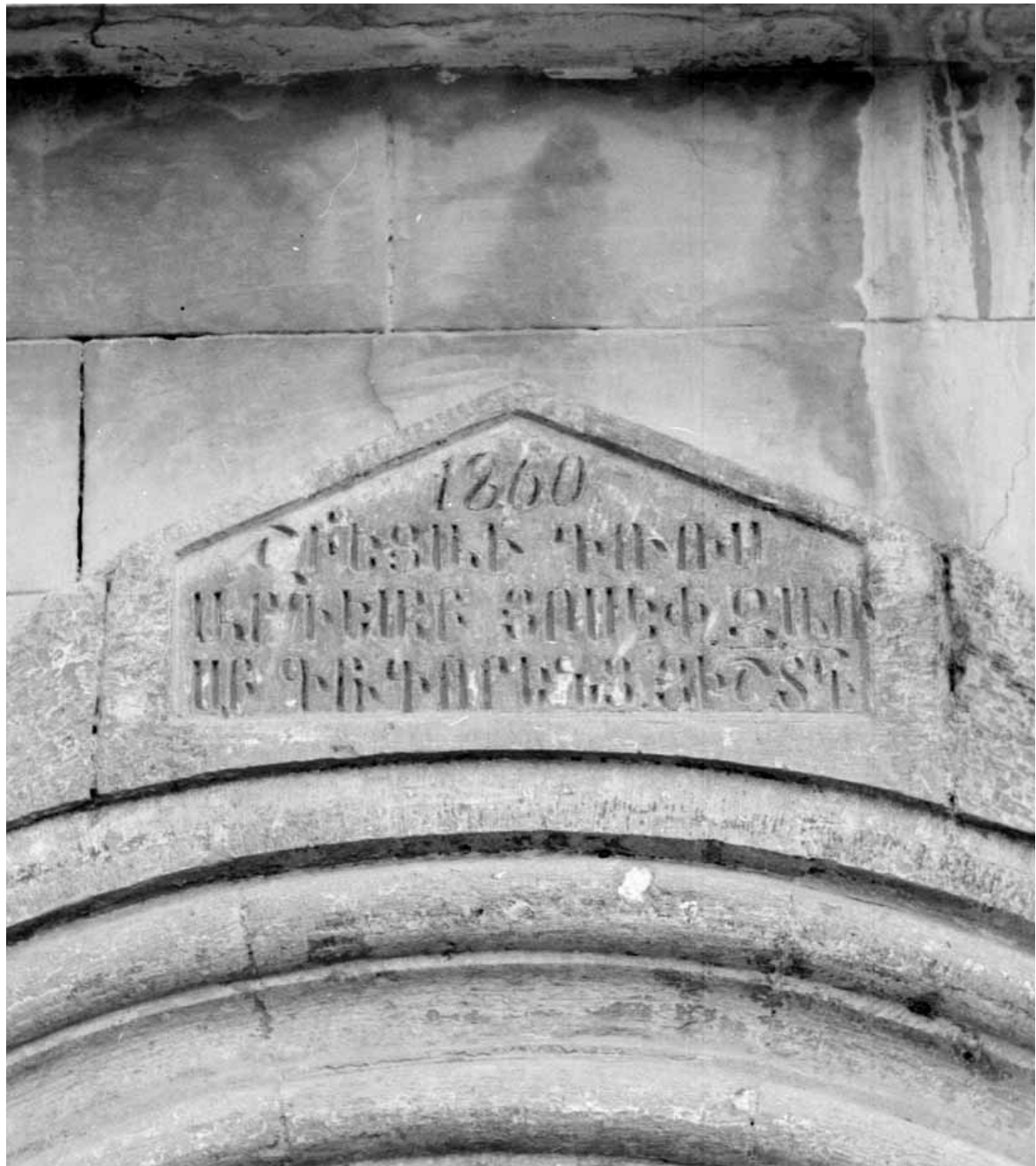
GANDZAK (now: Gyanja) CITY. An inscription of 1643 commemorating a donation made by a servant of St. Hovhannes (John) Church, a certain Tasal from Astapat (photo by S. Karapetian, 1985); the inscription as deliberately scraped away (photo by F. Berlemont, 2007)

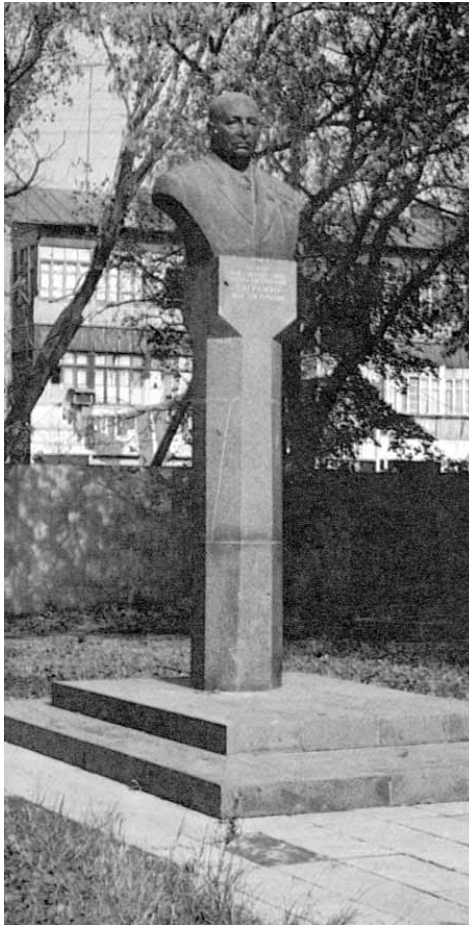
ԳԱՆԶԱԿ (այժմ՝ Գյանջա) ՔԱՂԱՔ. Սբ. Յովհաննես եկեղեցու՝ 1860 թ. Յովսեփ Գրիգորյանցի ծախսով հարավային մուտքի կառուցման արձանագրությունն անաղարտ վիճակում 1985 թ. (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի) և միտումնավոր քերվելուց հետո՝ 2007 թ. (լուս.՝ Ֆ. Բերլեմոնի)

ГОРОД ГАНДЗАК (ныне — Гянджа). Строительная надпись 1860 г. на южном входе церкви Сурб Ованнес (Св. Иоанна Крестителя), построенного на средства Овсеп Григорянца, в изначальном состоянии (фот. — С. Карапетяна, 1985 г.) и после преднамеренного соскобления (фот. — Ф. Берлемона, 2007 г.)

GANDZAK (now: Gyanja) CITY. An inscription of 1860 commemorating the construction of the southern entrance of St. Hovhannes (John) Church with Hovsep Grigoriants' means (photo by S. Karapetian, 1985); the inscription as deliberately scraped away (photo by F. Berlemont, 2007)

Качаг Наби

ԳԱՆԶԱԿ (այժմ՝ Գյանջա) ՔԱՂԱՔ. սվաղով թաքցրած-անհետացրած նվիրատվական արձանագրություններ Սբ. Հովհաննես եկեղեցու հարավային ճակատի արևմտյան կողմում 1985 թ. (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի) և 2007 թ. (Ֆ. Բերլեմոնի)

ГОРОД ГАНДЗАК (ныне — Гянджа). Полностью скрытые штукатуркой дарственные надписи на западной стороне южного фасада церкви Сурб Ованнес (Св. Иоанна Крестителя) в 1985 г. (фот. — С. Карпетяна) и в 2007 г. (фот. — Ф. Берлемона)

GANDZAK (now: Gyanja) CITY. Donation inscriptions in the west of the southern facade of St. Hovhannes (John) Church (photo by S. Karapetian, 1985); the inscriptions as deliberately hidden under plaster (photo by F. Berlemont, 2007)

ԳԱՆԶԱԿ (այժմ՝ Գյանջա) ՔԱՂԱՔ. Խորհրդային Միության մարշալ Հովհաննես Բաղրամյանի կիսանդրին (հուշարձանի բացումը տեղի է ունեցել 1983 թ.): 1990-ական թթ. կիսանդրու ոչնչացումից հետո նույն պատվանդանին կանգնեցվել է ողջ կյանքում մարդասպանությամբ և կոդապուտով ապրած (զբաղվում էր ճանապարհներին դարանակալելով և պատահած անցորդներին, հատկապես առևտրականներին սպանելով և թալանելով) ադրբեջանական ժողովրդական «հերոս» Ղաչաղ Նաբիի հուշարձանը:

ГОРОД ГАНДЗАК (ныне — Гянджа). Бюст маршала Советского Союза Ованнеса Баграмяна (открытие памятника состоялось в 1983 г.). После его уничтожения в 1990-х гг. на том же пьедестале был возведен памятник азербайджанскому «народному герою» — Гачаху Наби, всю жизнь занимавшемуся подстереганием на дорогах своих жертв — в частности убийством и грабежом торговцев.

GANDZAK (now: Gyanja) CITY. The bust of Marshal of the Soviet Union Hovhannes Baghramian (opening in 1983) After its destruction in the 1990s, its pedestal was surmounted by a monument to “national hero” of Azerbaijan Nabi (known by the nickname of *Ghachagh*), a bandit who had spent all his life robbing and killing passers-by, particularly merchants, waiting in ambush for his victims on roadsides.

ԳԱՆԶԱԿ (այժմ՝ Գյանձա) ՔԱՂԱՔ. առնվազն ուշ միջնադարում սկզբնավորված և մինչև 1988 թ. նպատակին ծառայած հազարավոր թաղումներ պարունակող հայոց գերեզմանոցի ոչնչացումն ու տարածքի արագ կառուցապատումն ակներև են դառնում Google Earth-ի՝ 17.01.2012 և 20. 12. 2015 թթ. հրապարակած տիեզերքից կատարված լուսանկարների շնորհիվ:

ГОРОД ГАНДЗАК (ныне — Гянджа). Уничтожение армянского кладбища, относящегося как минимум к позднему средневековью, действовавшего до 1988 г. и сохранившего тысячи захоронений, а также быстрая застройка территории становятся очевидными благодаря снимкам, сделанным из космоса и опубликованным Google Earth в 17.01.2012 и 20.12.2015.

GANDZAK (now: Gyantja) CITY. The Armenian cemetery of the city, with thousands of burials dating from the period between the Late Middle Ages and 1988, was gradually destroyed “to provide space” for some construction activities that immediately followed its annihilation. This is evident from two Google Earth photos published on 17 January 2012 and on 20 December 2015.

ԳԱԳԱ ՍՐ. ՍԱՐԳԻՍ ՎԱՆՔ (Ղազախի շրջան). Գագ լեռան գագաթին գտնվող Սր. Սարգիս վանքն արևելքից և 1838 թ. իրականացված նորոգության արձանագրությունը, որն արդեն 1985 թ. միտումնավոր քերված էր (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի), իսկ 2000-ական թվականների սկզբներին՝ մեծ մասով նաև ջարդված (լուսանկարները՝ www.bakililar.az/ca/news/news9.html, www.caucasianhistory.org):

Ներկայումս այդ արձանագրության վերջին կտորը նույնպես անհետացված է:

041°08'52.34"E, 45°13'14.72"N

МОНАСТЫРЬ ГАГА СУРБ САРКИС (Казахский район). Вид расположенного на вершине горы Гаг монастыря Сурб Саркис (Св. Саркиса) с востока, и надпись о восстановительных работах 1838 г., которая уже в 1985 г. была умышленно соскоблена (фот. — С. Карапетяна), а с начала 2000-х гг. большая часть надписи — разбита (фот. — www.bakililar.az/ca/news/news9.html; www.caucasianhistory.org):

Ныне надпись уничтожена полностью.

ST. SARGIS MONASTERY OF MOUNT GAG, Ghazakh District. The monastery, rising at the top of the mountain, from the east; an inscription commemorating its renovation of 1838; the same inscription as already deliberately scraped away in 1985 (photo by S. Karapetian) and mostly broken in the early 2000s (photos from: www.bakililar.az/ca/news/news9.html; www.caucasianhistory.org)

At present no vestiges of the inscription are preserved.

ԽԱՉԱԿԱՊ ԳՅՈՒՂ (այժմ՝ Դուշչի, Դաշկեսանի շրջան). գյուղից 1 կմ հյուսիս-արևմուտք գտնվող Թարգմանչաց վանքը (Ե դար) հյուսիսից 1985 թ. (լուս.՝ Յ. Ջաքարյանի) և 2011 թ. (լուս.՝ Վ. Տասկակի): Ի դեպ, վանքի զանգակատունն ակնհայտորեն միտումնավոր քանդել են ավելի վաղ, քան 2002 թ., քանի որ դա է փաստում Google Earth-ի՝ 22.01.2002 թ. հրապարակած տիեզերքից կատարված լուսանկարը:

СЕЛО ХАЧАКАП (ныне — Куши, Дашкесанский район). Вид монастыря Таргманчац (Св. Переводчиков) (V в.) с севера, расположенного на расстоянии 1 км к северо-западу от села, в 1985 г. (фот. — О. Закаряна) и в 2011 г. (фот. — В. Таскаева). Колокольня монастыря была разрушена ранее 2002 г. Об этом свидетельствуют фотографии 22.01.2002 г., сделанные из космоса и опубликованные Google Earth.

ԽԱՇԱԿԱՊ (now: Ghushchi) VILLAGE, Dashkesan District. Targmanchats (Translators') Monastery (5th century), situated a kilometre northwest of the village, as seen from the north in 1985 (photo by H. Zakarian) and in 2011 (photo by V. Taskayev) Evidently, the monastic belfry was deliberately destroyed prior to 2002, as proved by a Google Earth photo published on 22 January 2002.

Հատկանշական է, որ 1988 թ.՝ խաչակապցիների բռնագաղթի օրերին, բնակիչներից մեկը՝ Իսահակ Բաղյանը, նոր բնակության վայր՝ Բագրատաշեն է փոխադրել վանքի գերեզմանոցի խաչքարերից մեկը (1608 թ.)՝ փրկելով այն վերահաս ոչնչացումից:

Примечательно, что в 1988 г., в дни насильного выселения хачакапцев, один из жителей — Исаак Багян переместил один из хачкаров (1608 г.) монастырского кладбища в новое место своего жительства — Багра-ташен, спася его от predeterminedного уничтожения.

In the days of the 1988 deportation of Khachakap Armenians, one of the local inhabitants, Isahak Baghian (in the photo above), moved a cross-stone of 1608 from the monastic cemetery to his new place of living, Bagratashen, thus saving it from inevitable annihilation.

ԽԱՉԱԿԱՊ ԳՅՈՒՂ (այժմ՝ Դուշչի, Դաշկեսանի շրջան). ԺՅ դարում կառուցված Սբ. Աստվածածին եկեղեցին 1980-ական թթ. (լուս. հեղ. անհայտ)

Վերջին տարիներին ենթարկվել է «նորոգության» իսպառ զրկվելով որմերի հայերեն արձանագրություններից և շրջակայքի արձանագիր տապանաքարերից:

СЕЛО ХАЧАКАП (ныне — Кущи, Дашкесанский район). Вид церкви Сурб Аствацацин (Пресв. Богородицы), построенной в XIX в. (автор фот. неизвестен, 1980-ые гг.).

В последние годы подверглась «восстановительным работам», окончательно лишившись высеченных на стенах армянских надписей и находившихся в окрестности надгробных камней с надписями.

ԿԻՇԱԿԱՊ (now: Ghushchi) VILLAGE, Dashkesan District. Sourb Astvatsatzin (Holy Virgin) Church (19th century) as of the 1980s (unknown photographer)

In recent years, the church has undergone “repairs” during which it was stripped of its Armenian inscriptions and some inscribed tombstones lying nearby.

ՓԻԲ ԳՅՈՒՂ (այժմ՝ Զեյլիկ, Դաշկեսանի շրջան). պատմական հարուստ անցյալ ունեցող զուտ հայաբնակ Փիբ գյուղը ողջ Հյուսիսային Արցախի առավել մարդաշատ բնակավայրերից էր, որը 1914 թ. ուներ 5838 բնակիչ: 1988 թ.-ից հայաթափ գյուղի մի քանի հազար տապանաքարեր պարունակող գերեզմանոցն այստեղ հաստատված ադրբեջանցիներն անցած քառորդ դարի ընթացքում արդեն հասցրել են ամբողջությամբ ավերել և անայացնել, իսկ ինչպես երևում է գերեզմանոցի համացանցում զետեղված ներկա կացության սույն լուսանկարից, ադրբեջանցի պատանիները հպարտ են իրենց ցեղակիցների կատարած վայրագություններով:

040°32'50.54"E, 46°00'27.44"N

СЕЛО ПИБ (ныне — Зейлик, Дашкесанский район). Село Пиб, имевшее богатую историю и населенное лишь армянами, являлось наиболее многолюдным населенным пунктом во всем Северном Арцахе. В 1914 г. здесь проживало 5838 жителей. После опустошения села от армян в 1988 г. поселившиеся здесь азербайджанцы за прошедшую четверть века успели уничтожить армянское кладбище, где находилось несколько тысяч надгробных камней. Как видно из размещенной в интернете фотографии нынешнего состояния кладбища, молодые азербайджанцы гордятся свершенным свирепством своих соплеменников.

PIB (now: Zaylik) VILLAGE, Dashkesean District. Pib, boasting a remarkable history, was one of the most populous and purely Armenian-inhabited villages throughout Northern Artsakh (in 1914, for instance, it had a population of 5,838). The village cemetery that contained several thousand tombstones has been totally levelled to the ground by the Azerbaijani resettlers who took up living here after the Armenians' deportation of 1988. The photo above, which is available on the internet, shows two young Azerbaijanians who are apparently proud of what their fellow tribesmen have perpetrated.

ԳԵՏԱԲԵԿ (հնում՝ Գետաբակ, այժմ՝ Գյադաբեյ) ՔԱՂԱՔ. Սբ. Սարգիս վանքի խաչածև-գմբեթավոր հորինվածքով եկեղեցին (ԹժԱ դդ.) արևմուտքից, հյուսիս-արևմուտքից և հատակագիծը (լուս. և չափ.՝ Ս. Կարապետյանի, 1980 թ.)

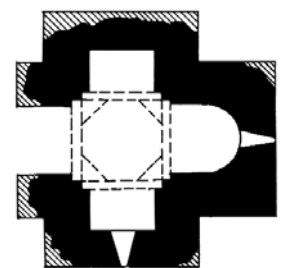
Նույն եկեղեցին 1985 թ. արդեն մասնակի ավերված. տեսքն արևմուտքից և հարավ-արևելքից (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի)

ГЕТАБЕК (в древ. — Гетабак, ныне — Гядабей). Вид крестово-купольной церкви монастыря Сурб Саркис (Св. Саркиса), IX-XI вв. с запада, северо-запада и план церкви (фот. и обмер С. Карапetyана, 1980 г.)

Вид уже частично разрушенной церкви с запада и юго-востока в 1985 г. (фот. С. Карапetyана, 1985 г.)

GETABEK (formerly: Getabak, now: Gyadabey) CITY. The domed cruciform church of St. Sargis Monastery (9th to 11th centuries) as seen from the west and north-west; the church plan (photos and measurement by S. Karapetian, 1980)

The same church as partly destroyed: seen from the west and south-east (photos by S. Karapetian, 1985)

0 1 2 3m

040°33'52.64"E, 46°50'02.26"N

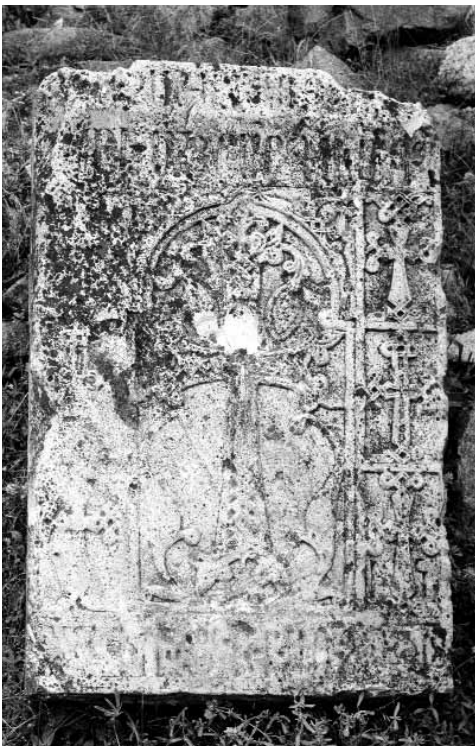
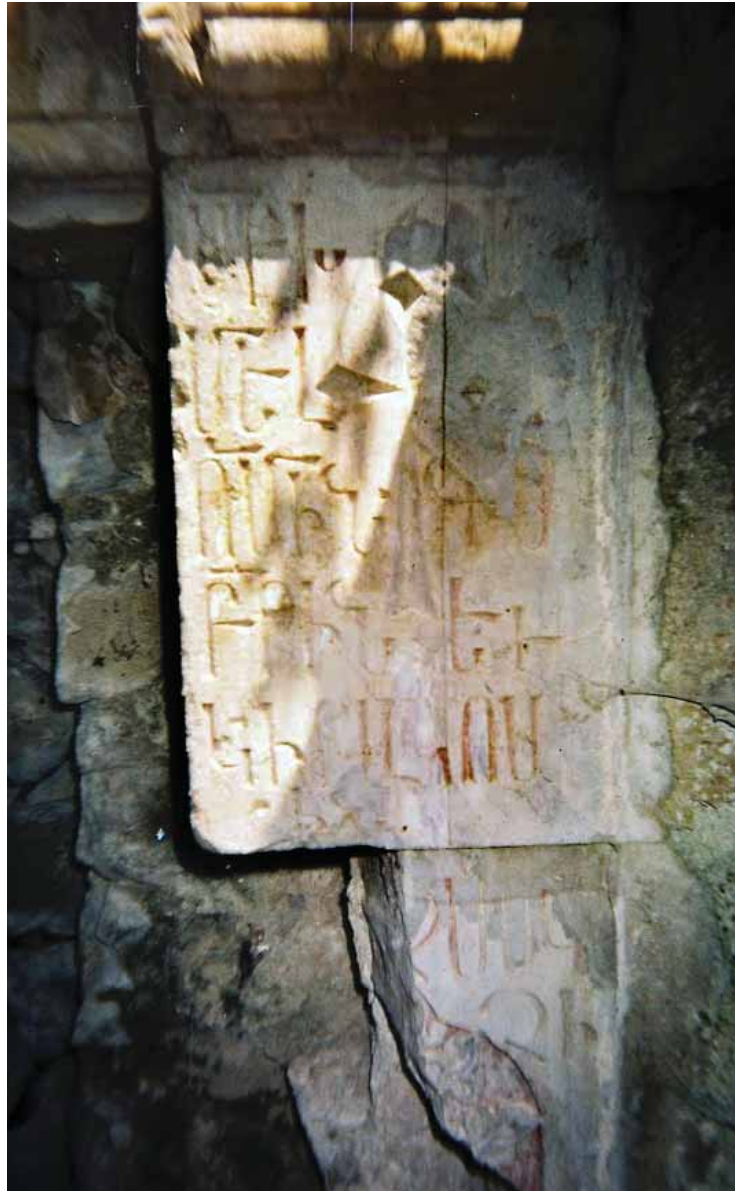

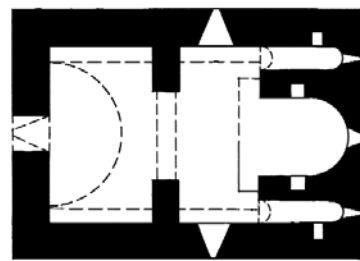
ՉԱՐԵՔ ՎԱՆՔ. Գետաբեկ շրջկենտրոնից 7 կմ հարավ-արևելք՝ Շամքոր գետի ձախ ափին է գտնվում Հյուսիսային Արցախի առավել համբավվոր վանական համալիրներից մեկը՝ ժե դարում ձևավորված Չարեք վանքը: Մեկ եկեղեցուց, գավիթ-սյունասրահից, կրկնահարկ զանգակատնից, մատուռից և օժանդակ կառույցներից բաղկացած այս վանքում առանձին ավերածությունների հետքեր արձանագրվել են դեռևս 1980-ական թվականներին: Մասնավորապես արդեն այդ թվականների կեսերին առկա են արձանագրության և խաչքարի վնասման փաստեր (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 1980 թ. և Ա. Օհանյանի, 1980-ական թթ.):

МОНАСТЫРЬ ЧАРЕК. На расстоянии 7 км к юго-востоку от райцентра, на левом берегу реки Шамкор расположен один из самых прославленных монастырских комплексов Северного Арцаха (XVII в.). В монастыре, состоящем из церкви, притвора-портика, двухэтажной колокольни, часовни и подсобных построек, отдельные разрушения были обнаружены еще в 1980-х гг. Надпись и хачкар были повреждены в середине 1980-х гг. (фот. — С. Карапетяна, 1980 г. и А. Оганяна, 1980-е гг.).

CHAREK MONASTERY. One of the most renowned monasteries in the region of Northern Artsakh, Charek (17th century), is situated on the left bank of the river Shamkor, 7 km south-east of the district centre of Getabek. It consists of a church, a narthex-portico, a double-floor belfry, a chapel and some annexes. As early as the mid-1980s, one of the inscriptions of the monastery and a cross-stone kept there were deliberately damaged (photos by S. Karapetian, 1980 & A. Ohanian, 1980s).

040°23'00.27"E, 45°53'07.52"N

ՇԱՅՓԵԿԱՐԻ ՎԱՆՔ. Խաղխաղ ԳՅՈՒՂ (այժմ՝ Յանխլի, Թոուզի շրջան). բնակավայրից 6,5 կմ հարավ-արևելք՝ մի ծորակի ձախակողմում, ցարդ կանգուն է ԺՁ-ԺԵ դարերից ավանդված, պատմական անունը մոռացված և թյուրք եկվորներից Շահփեքարի վանք անվանված միանավ թաղածածկ հորինվածքով բազիլիկ եկեղեցին:

МОНАСТЫРЬ ШАХПЕКАРА, Хах-хах (село Яныхли, ныне — Тоузский район,). На расстоянии 6,5 км к юго-востоку от села, на левой стороне оврага, до сих пор сохранилась однефная сводчатая базилика — церковь (XVI-XVII вв.) с забытым историческим именем, названная тюрками-кочевниками монастырем Шахпекар.

SHAHPEKAR MONASTERY, Khaghkhagh (now: Yanekhli) Village, Touz District. A uni-nave vaulted basilica of the 16th to 17th centuries stands on the left side of a gorge, 6.5 km southeast of Khaghkhagh Village, Touz District. Its historical name has not come down to our days: the Turkic resettlers called it Shahpekar Monastery.

1984 թ. կատարված լուսանկարները (լուս. և չափ.՝ Ս. Կարապետյանի) փաստում են, որ անցած տասնամյակների ընթացքում այս «աղվանական» եկեղեցին ևս ակնհայտորեն ենթարկվել է միտումնավոր ավերածությունների: Համենայն դեպս, 2010-ական թթ. դրությամբ արդեն քանդված էին կառույցի անկյունաքարերը, մուտքին հարող հատվածն ու ներքին որոշ մասեր:

Сделанные в 1984 г. снимки (фот. и обмер — С. Карапетяна) доказывают, что на протяжении прошедших десятилетий эта «албанская» церковь также явно была подвергнута предумышленному разрушению. По крайней мере, по состоянию на 2010-х гг. были разрушены краеугольные камни и примыкающая к входу часть церкви, а также некоторые внутренние фрагменты.

The photos show the church (labelled as Albanian by the Azerbaijanians) as of 1984 and the 2010s, exposing the premeditated destruction it has undergone in recent decades. As of the 2010s, it stood as stripped of its cornerstones; besides, the part adjoining its entrance and certain sections of its interior have been deliberately pulled down.

040°47'10.05"E, 45°42'21.02"N

ՈՍԿԱՆԱՊԱՏ ԳՅՈՒՂ (այժմ՝ Զուռնաբադ, Խանլարի շրջան). 1988 թ. հայերի բռնազաղթից հետո գյուղի նորաբնակ ադրբեջանցիները հաշված տարիների ընթացքում հասցրել են ավերել և տակնուվրա անել առնվազն միջնադարից սկիզբ առնող և մի քանի հազար շիրմաքարեր պարունակող գերեզմանոցը (լուս.՝ Ֆ. Բերլեմոնի, 2007 թ.):

СЕЛО ВОСКАНАПАТ (ныне — Зурнабад, Ханларский район). После насильного выселения армян 1988 г. поселившиеся в селе азербайджанцы в течение считанных лет успели разгромить относящееся как минимум к средневековой кладбище с несколькими тысячами надгробных камней (фот. — Ф. Берлемона, 2007 г.).

VOSKANAPAT (now: Zurnabad) VILLAGE, Khanlar District.

The village cemetery, dating from at least the Middle Ages and containing several thousand tombstones, served its purpose until the 1988 deportation of the local Armenians. Within just several years, the Azerbaijani resettlers of the village destroyed the cemetery and filled it with trash (photos by F. Berlemont, 2007).

ԳԵՏԱՇԵՆ ԳՅՈՒՂ (այժմ՝ Չայքենդ, Արցախ, Շահումյանի շրջան). Սբ. Աստվածածին եկեղեցուն հարող կենտրոնական թաղամասը 1989 թ. (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի) և 2007 թ. (լուս.՝ Ֆ. Բերլենոնի)

Գյուղի՝ առավել աչքի ընկնող բնակելի շինություններից մեկը՝ Մեսրոպ քահանա Տեր-Գրիգորյանցի՝ 1889 թ. կառուցված եռահարկ տունը 1989 և 2007 թթ. (ադրբեջանցի ելուզակները տունը և թաղամասը հրդեհել են Գետաշենը գրավելու օրերին՝ 1991 թ. մայիսին):

СЕЛО ГЕТАШЕН (ныне — Чайкенд, Шаумянский район, Арцах). Центральный квартал рядом с церковью Сурб Аствацацин (Пресв. Богородицы) в 1989 (фот. — С. Карапетяна) и 2007 гг. (фот. — Ф. Берлемона).

Одна из бросающихся в глаза жилых построек села — трехэтажный дом священника Месропа Тер-Григорянца (постр. в 1889 г.) в 1989 и 2007 гг. Квартал вместе с домом были подожжены азербайджанскими бандитами во время взятия Геташена в мае 1991 г.

GETASHEN (now: Chaykend) VILLAGE, Shahumian District, Republic of Artsakh (Nagorno Karabakh). The central quarter of the village (adjoining Sourb Astvatzatin Church) as of 1989 (photo by S. Karapetian) and 2007 (photo by F. Berlemont)

One of the most remarkable buildings in the village, Priest Mesrop Ter-Grigoriants' three-floor house (1889), as of 1989 and 2007

The house was reduced to ashes during the burning of the quarter by the Azerbaijanian bandits in the days of the occupation of Getashen, in May 1991.

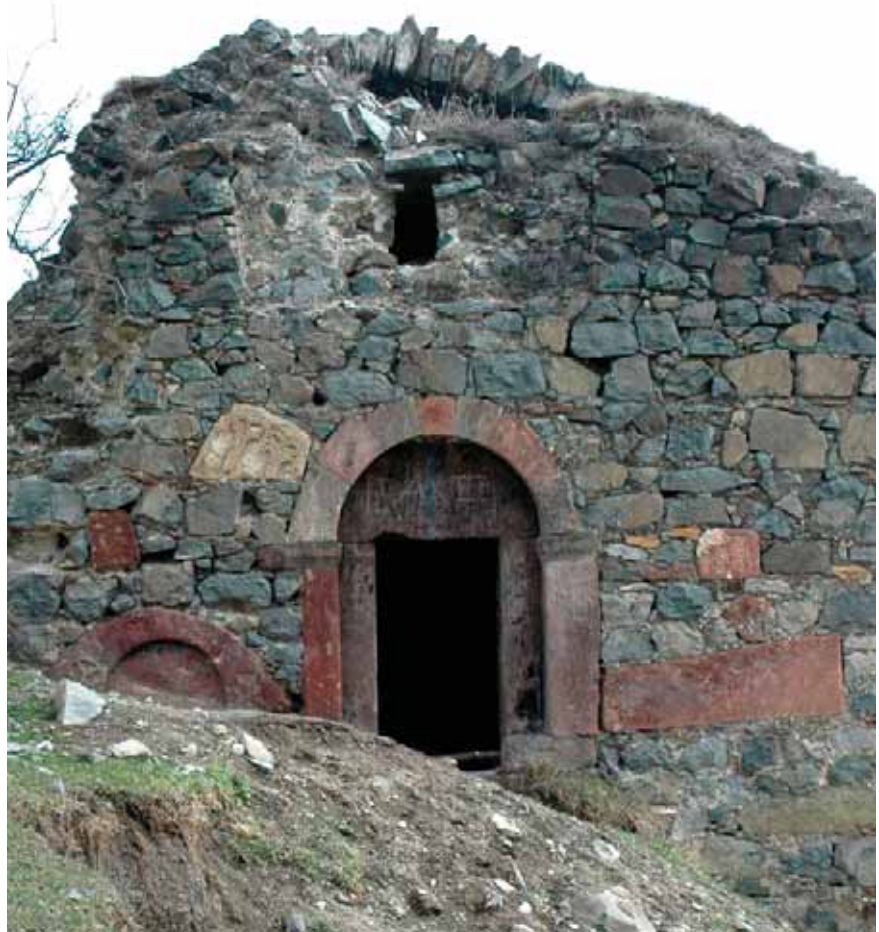
ՊԵՏԱՇԵՆ (այժմ՝ Չայքենդ) ԳՅՈՒՂ. գյուղամերձ Մրցունիս գյուղատեղիի եկեղեցին (ԺԷ դար) հարավ-արևմուտքից և արևմտյան ճակատին՝ մուտքից վեր ագուցված 1639 թ. խաչքարը (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 1989 թ.)

2007 թ. կատարված լուսանկարներում ակնհայտ է, որ անցնող տարիներին եկեղեցին ենթարկվել է ավերիչ ռոտնձգությունների. մասնավորապես քանդել են արևմտյան ճակատի վերնամասը՝ անհետացնելով վերը հիշատակված խաչքարը և թաղի որոշ հատվածներ (լուս.՝ Ֆ. Բերլենոնի):

СЕЛО ГЕТАШЕН (ныне — Чайкенд). Вид церкви (XVII в.) селища Мрцунис (расположенного вблизи села) с юго-запада и хачкар 1639 г., вмонтированный выше входа западного фасада церкви (фот. — С. Карапетяна, 1989 г.)

На снимках, сделанных в 2007 г., очевидно, что на протяжении предыдущих лет церковь подвергалась разрушительным посягательствам: в частности, была разрушена верхняя часть западного фасада, уничтожены вышеуказанный хачкар и некоторые фрагменты свода.

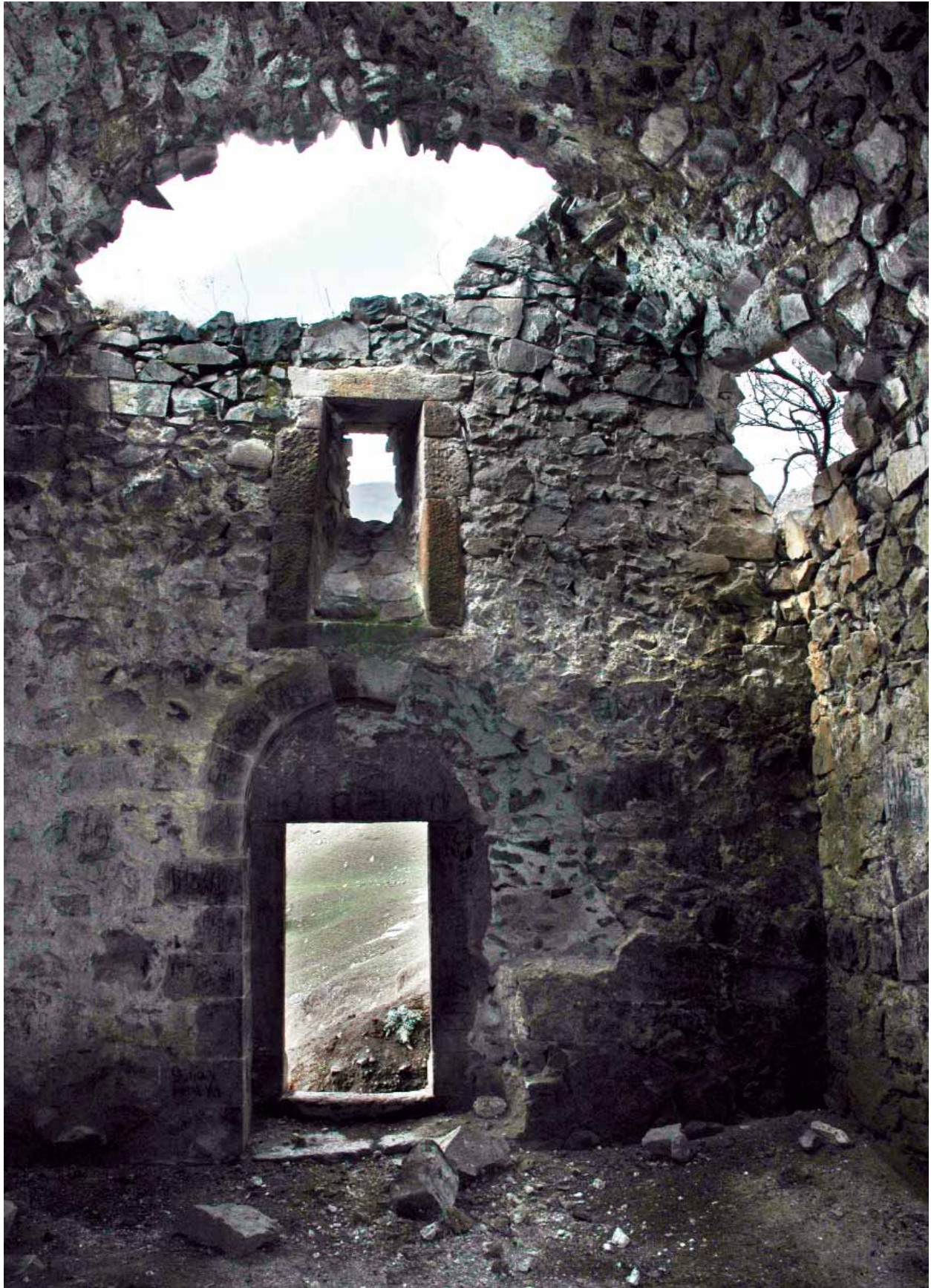
040°27'54.87"E, 46°20'09.63"N

GETASHEN (now: Chaykend) VILLAGE, Shahumian District, Republic of Artsakh (Nagorno Karabakh). The church (17th century) of the village site of Mertsunis, near Getashen, from the south-west; a cross-stone of 1639 set in its western facade (photos by S. Karapetian, 1989)

Some photos of 2007, taken by F. Berlemont, expose the premeditated destruction the church has undergone since 1989: thus, the upper part of its western facade has been pulled down, in consequence of which, the aforementioned cross-stone and some parts of the vault have been annihilated.

Մրցունիս գյուղատեղիի եկեղեցու ներքին տեսքը դեպի արևմուտք 1989 թ. (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի) և 2007 թ. (լուս.՝ Ֆ. Բերլեմոնի)

Внутренний вид церкви селища Мрцунис на запад в 1989 г. (фот. — С. Карапетяна) и в 2007 г. (фот. — Ф. Берлемона).

A westward view of the interior of the church of the village site of Mertsunis (photos by S. Karapetian, 1989 & F. Berlemont, 2007)

ՍՈՒԼՈՒՔ ԳՅՈՒՂ (նախկինում՝ Ազատ, այժմ՝ Ենի Ջոդ, Արցախ, Շահումյանի շրջան). Սբ. Հովհաննես եկեղեցին (ժե դար) հարավ-արևմուտքից և ներքին տեսքը դեպի արևմուտք (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 1989 թ.): Եկեղեցին 1990-ական թթ. վերջերին իրականացված պայթեցումից հետո (լուս.՝ Ֆ. Բերլեմոնի, 2007 թ.)

СЕЛО СУЛУК (ранее — Азат, ныне — Ени Зод, Шаумянский район, Арцах). Вид церкви Сурб Ованнес (Св. Иоанна Крестителя) (XVII в.) с юго-запада и вид изнутри на запад (фот. — С. Карапетяна, 1989 г.) Церковь после подрыва, осуществленного в конце 1990-х гг. (фот. — Ф. Берлемона, 2007 г.)

SULUK (formerly: Azat, now: Yeni Zod) VILLAGE, Shahumian District, Republic of Artsakh. St. Hovhannes (John) Church (17th century) from the south-west and a westward view of its interior (photos by S. Karapetian, 1989); the church after its explosion perpetrated in the late 1990s (photos by F. Berlemont, 2007)

040°29'25.24"E, 46°20'14.52"N

ՍՈՒԼՈՒՔ (Ազատ) ԳՅՈՒՂ. Պանդասարի գագաթին (2088 մ) գտնվող եկեղեցին (1856 թ.) հյուսիս-արևելքից, հարավ-արևմուտքից և 1896 թ. վերակառուցման արձանագրությունը (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 1985 թ.)

Սուլուքի Սբ. Յովհաննես եկեղեցու հետ միաժամանակ 1990-ական թթ. վերջերին մասնակիորեն ավերված եկեղեցին հյուսիս-արևմուտքից և հարավ-արևմուտքից

Բաքվից հեռարձակվող «Յոլ» հաղորդաշարով եկեղեցին իբրև աղվանական ներկայացնող հաղորդավարուհին անսքող վայրենությամբ ցատկուն է վայր զցած 1896 թ. արձանագրության վրա, որը, մեր պատմության չափանիշներով համեմատաբար նոր լինելով հանդերձ, այնուամենայնիվ, ավելի հին է, քան հաղորդավարուհու նախնիների՝ կովկասյան թաթարների նստակեցության անցած ժամանակահատվածը...

СЕЛО СУЛУК (Азат). Вид церкви (1856 г.), расположенной на вершине горы Пандасар (2088 м), с северо-востока, юго-запада и надпись на армянском языке о реконструкции церкви в 1896 г. (фот. — С. Карапетяна, 1985 г.)

Вид церкви, частично разрушенной одновременно с церковью Сурб Ованнес (Св. Иоанна Крестителя) Сулука в конце 1990-х гг., с северо-запада и юго-запада.

В передаваемой из Баку передаче «Йол» ведущая, представляющая церковь как албанскую, с нескрываемой дикостью прыгает на надпись 1856 г., которая, будучи сравнительно новой по историческим меркам, тем не менее, является более древней, чем период перехода к оседлой жизни кавказских татар — предков телеведущей...

SULUK (formerly: Azat, now: Yeni Zod) VILLAGE, Shahumian District, Republic of Artsakh (Nagorno Karabakh). A church of 1856 located at the top of Mount Pandasar (2,088 m): seen from the north-east and south-west; an Armenian inscription commemorating the 1896 reconstruction of the church (photos by S. Karapetian, 1985)

The church which was partly destroyed in the late 1990s from the north-west and south-west; an excerpt from the programme Yol broadcast from Baku: the journalist who presents the church as an “Albanian” monument leaps onto the inscription of 1896 like a savage. Indeed, the inscription is not an ancient one, but its existence has been longer than the entire period of the sedentary life of her nomadic ancestors, the Caucasian Tatars...

040°28'22.93"E, 46°17'34.31"N

ԲԱՆՇԻՔ (Կամո) ԳՅՈՒՂ (Արցախ, Շահումյանի շրջան). Սբ. Հարություն եկեղեցին (ժե դար) հյուսիս-արևմուտքից և հարավ-արևելքից (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 1989 թ.)

СЕЛО БАХШИК (Камо, Шаумянский район, Арцах). Вид церкви Сурб Арутюн (Св. Воскресения) (XVII в.) с северо-запада и юго-востока (фот. — С. Карапетяна, 1989 г.)

BAKHSHIK (Kamo) VILLAGE, Shahumian District, Republic of Artsakh. Sourb Harutiun (Holy Resurrection) Church (17th century) from the north-west and south-east (photos by S. Karapetian, 1989)

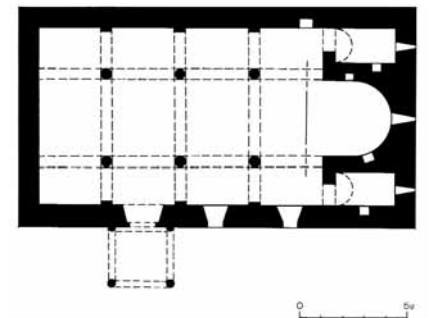

Սր. Հարությունն եկեղեցին 1990-ական թթ. վերջերին գրեթե հիմնովին ավերելուց հետո հյուսիս-արևմուտքից և հարավ-արևելքից (լուս.՝ Ֆ. Բերլեմոնի, 2007 թ.)

Вид церкви Сурб Арутюн (Св. Воскресения) с северо-запада и юго-востока после почти окончательного уничтожения в конце 1990-х гг. (фот. — Ф. Берлемона, 2007 г.)

The remnants of Sourb Harutiun (Holy Resurrection) Church after its almost total destruction in the late 1990s: seen from the north-west and south-east (photos by F. Berlemont, 2007)

040°29'05.98"E, 46°20'30.24"N

ԱՐԼԱՅ ԳՅՈՒՂ (այժմ՝ Գյոյջաքենդ, Խանլարի շրջան). Հին Արլահ գյուղատեղիում գտնվող ժէ դարում կառուցված Սբ. Մինաս եկեղեցին հարավ-արևելքից, արևմուտքից, ներքին տեսքը դեպի արևմուտք, նմուշներ խոյակներից և հատակագիծը (լուս. և չափ.՝ Ս. Կարապետյանի, 1985 թ.)

СЕЛО АБЛАХ (ныне — Гойчакенд, Ханларский район). Вид церкви Сурб Минас (Св. Минаса), построенной в XVII в. в селище Хин (Старый) Аблах, с юго-востока, запада; внутренний вид церкви на запад, образцы капители и план церкви (фот. и обмер — С. Карапетяна, 1985 г.)

ABLAH (now: Gyoyjakend) VILLAGE, Khanlar District. St. Minas Church (17th century) of the village site of Old (Hin) Ablah as seen from the south-east and west; a westward view of its interior; some capitals from the church and its plan (photos and measurement by S. Karapetian, 1985)

Google Earth-ի՝ 29.09.2016 թ. տիեզերքից կատարված և հրապարակած լուսանկարը փաստում է, որ եկեղեցին այլևս գոյություն չունի (քանդման ստույգ ժամանակը հայտնի չէ, սակայն կարելի է ենթադրել, որ դա տեղի է ունեցել կամ 1990-ական թթ. վերջերին, կամ 2000-ական թթ. սկզբներին):

Снимок, сделанный из космоса 29.09.2016 и опубликованный Google Earth, доказывает, что церковь более не существует (точное время уничтожения неизвестно, однако, можно предположить, что это произошло либо в конце 1990-х гг., либо в начале 2000-х гг.).

Judging from a Google Earth photo (29 September 2016), the church no longer exists: most probably, it was levelled to the ground either in the late 1990s or in the early 2000s.

040°30'52.20"E, 46°23'28.35"N

ՄԱՐՏՈՒՆԻ ԳՅՈՒՂ (նախկինում՝ Գոլիցինո, Շամխորի շրջան). 1920-ական թթ.-ից հայաբնակ և 1988 թ.-ից հայաթափ գյուղի ռուսական եկեղեցին, 1905 թ. (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 1982 թ.)
 Նույն եկեղեցու ներկա կացությունը (լուս. հեղ.՝ անհայտ)

СЕЛО МАРТУНИ (ранее — Голицыно, Шамхорский район). Русская церковь (1905 г.) села, заселенного армянами с 1920-х гг. и опустошенного в 1988 г. (фот. — С. Карапетяна, 1982 г.).
 Нынешний вид той же церкви (автор фот. неизвестен).

MARTUNI (formerly: Golitsino) VILLAGE, Shamkhor District. The Russian church (1905) of the village (Armenian-inhabited from the 1920s; stripped of its population since 1988) as of 1982 (photo by S. Karapetian) and nowadays (unknown photographer)

040°40'02.16"E, 45°55'01.46"N

ԽՐԽԱՓՈՐ ԳՅՈՒՂ (Արցախ, Շահումյանի շրջան). գյուղի Մանդուռ հնավայրի եկեղեցին (1252 թ.), ծարտարապետ՝ Երեմիա Եղակերցի (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 1982, 1984 թթ.)

СЕЛО ХРХАПОР (Шаумянский район, Арцах). Церковь (1252 г.) исторической местности Мандур, архитектор — Еремия Егакерци (фот. — С. Карапетяна, 1982, 1984 гг.)

KHERKHAPOR VILLAGE, Shahumian District, Republic of Artsakh (Nagorno Karabakh). The church (1252, architect: Yeremia Yeghakertsy) of the ancient site of Mandur in 1982; its remnants in 1984 (photos by S. Karapetian)

ԳՅՈՒԼԻՍՏԱՆ ԳՅՈՒՂ (Արցախ, Շահումյանի շրջան). գյուղի՝ 1688 թ. կառուցված Սբ. Աստվածածին եռանավ բազիլիկ եկեղեցին (լուս.՝ Ա. Ղուլյանի, 1986 թ.)

СЕЛО ГЮЛИСТАН (Шаумянский район, Арцах). Вид церкви (1688 г.) Сурб Аствацацин (Пресв. Богородицы) представляющей собой трехнефную базилику (фот. — А. Гуляна, 1986 г.)

GYULISTAN VILLAGE, Shahumian District, Republic of Artsakh (Nagorno Karabakh). A general view of the village with Sourb Astvatzatzin (Holy Virgin) Church, a tri-nave basilica of 1688 (photo by A. Ghulian, 1986)

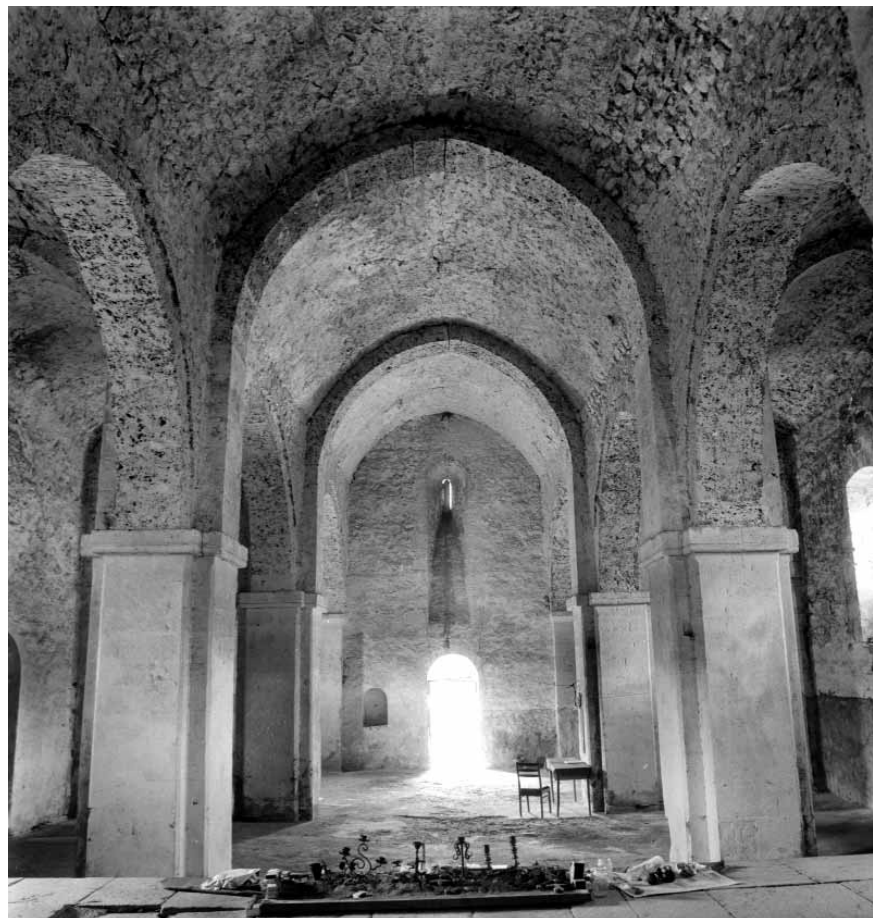
1992 թ. բռնազավթումից հետո Գյուլիստան գյուղն ամբողջությամբ հրդեհվել է, իսկ Սբ. Աստվածածին եկեղեցին՝ պայթեցվել (լուս.՝ Վ. Գաբրիելյանի, 2007 թ.):

Село Гюлистан было полностью сожжено после азербайджанской оккупации в 1992 г., а церковь Сурб Аствацацин (Пресв. Богородицы) — взорвана (фот. — В. Габриеляна, 2007 г.).

After the Azerbaijani occupation of Gyulistan in 1992, the entire village was burnt away, with its church exploded (photo by V. Gabrielian, 2007).

040°21'25.45"E, 46°35'13.19"N

ԳՅՈՒԼԻՍՏԱՆ ԳՅՈՒՂ (Արցախ, Շահումյանի շրջան). Սբ. Աստվածածին եկեղեցին հյուսիս-արևմուտքից, զույգ մուտքերից արևմտյանը և ներքին տեսքը դեպի արևմուտք (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 1989 թ.)

СЕЛО ГЮЛИСТАН (Шаумянский район, Арцах). Вид церкви Сурб Аствацацин (Пресв. Богородицы) с северо-запада; один из двух входов, открывающийся с запада; внутренний вид церкви на запад (фот. — С. Карапетяна, 1989 г.)

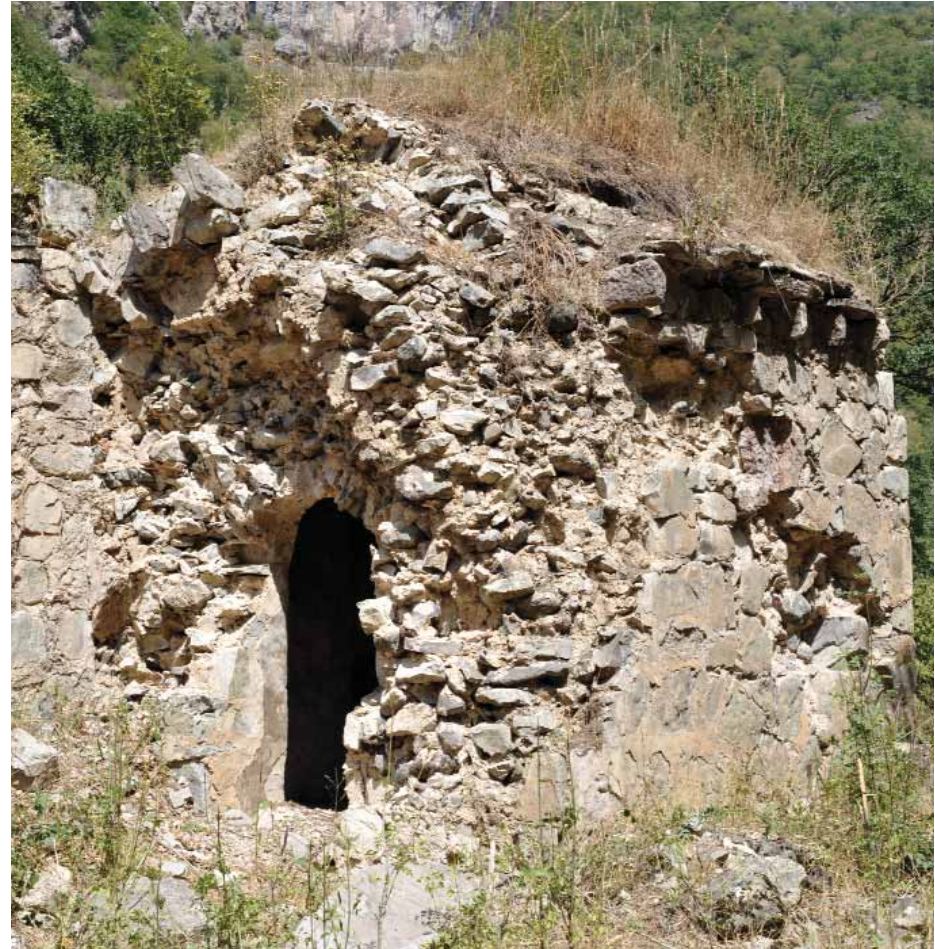
GYULISTAN VILLAGE, Shahumian District, Republic of Artsakh (Nagorno Karabakh). Sourb Astvatzatzin (Holy Virgin) Church from the north-west; one of its two entrances that opens from the west; a westward view of its interior (photos by S. Karapetian, 1989)

Եկեղեցին 1990-ական թթ. սկզբներին կատարված պայթեցումից հետո (լուս.՝ Վ. Գաբրիելյանի, 2007 թ.)

Церковь после взрыва, осуществленного в начале 1990-х гг. (фот. — В. Габриеляна, 2007 г.)

The church after its explosion in the early 1990s (photo by V. Gabrielian, 2007)

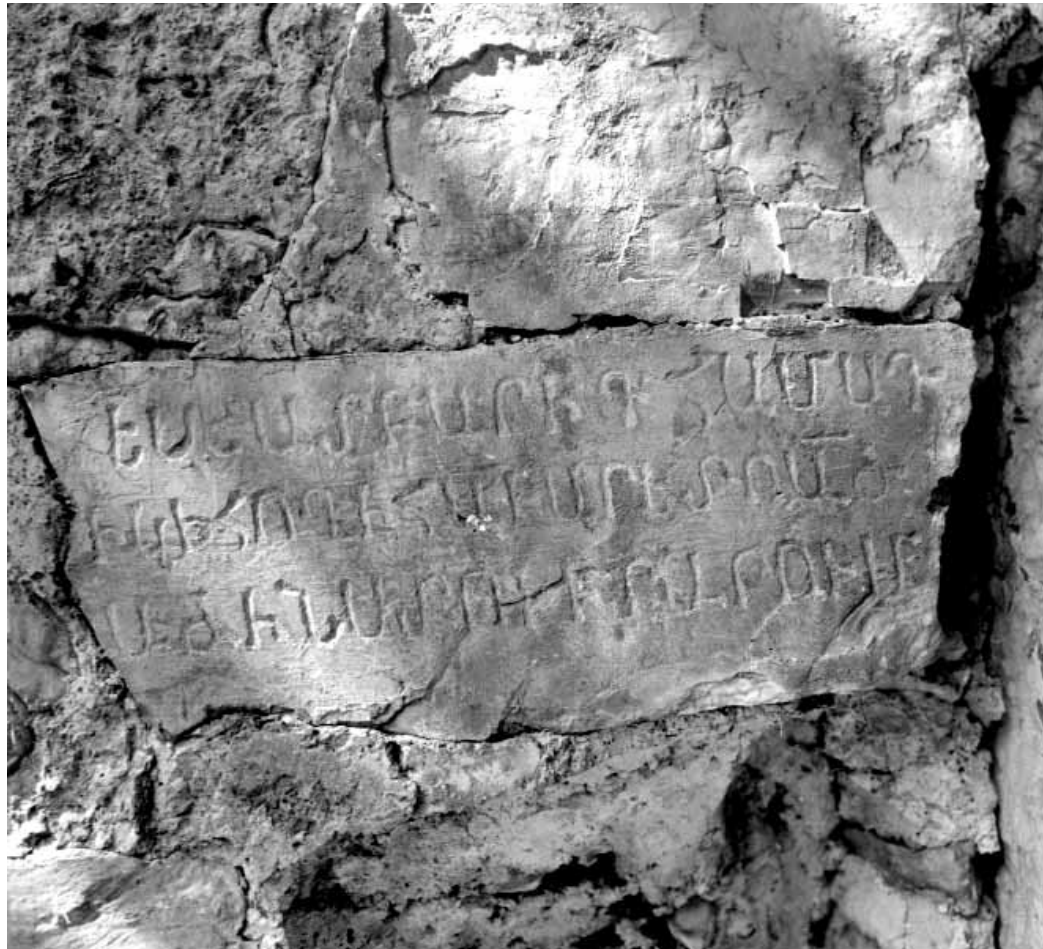
040°21'25.45"E, 46°35'13.19"N

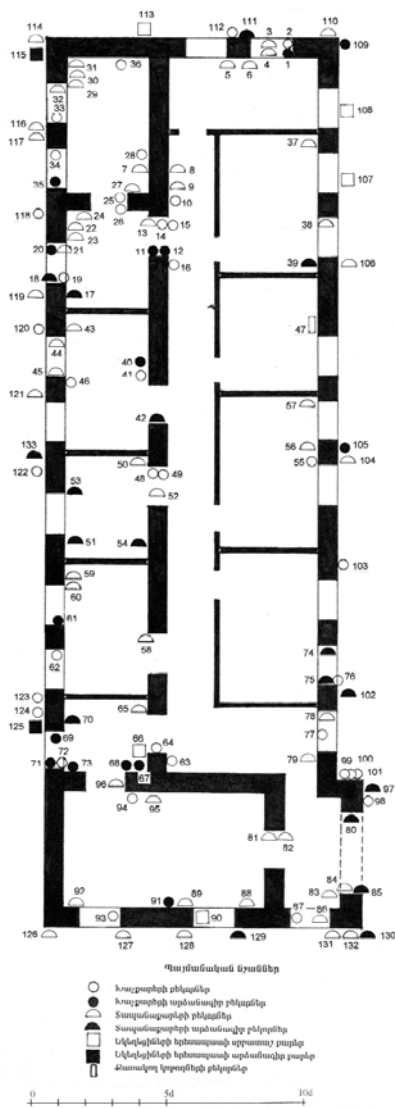

ՂԱԴԻՎԱՆԲ ԳՅՈՒՂ (Արցախ, Քարվաճառի շրջան). 1195 և 1248 թթ. խաչքարեր Սր. Աստվածածին վանքի հարավարևելյան եկեղեցու մուտքի առջև (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 1987 թ.): Շրջանի ազատագրումից անմիջապես հետո պարզվեց, որ այդ խաչքարերն ու միջնադարյան մի քանի արձանագրություններ անհետացվել են (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 1993 թ.):

СЕЛО ДАДИВАНК (Карвачарский район, Арцах). Хачкары 1195 и 1248 гг. перед входом юго-восточной церкви монастыря Сурб Аствацацин (Пресв. Богородицы) (фот. — С. Карапетяна, 1987 г.). Сразу после освобождения района выяснилось, что эти хачкары и несколько средневековых надписей исчезли (фот. — С. Карапетяна, 1993 г.).

DADIVANK VILLAGE, Karvajar District, Republic of Artsakh (Nagorno Karabakh). Cross-stones dating from 1195 and 1248 in front of the entrance to the south-eastern church of Sourb Astvatzatzin (Holy Virgin) Monastery (photos by S. Karapetian, 1987) During the Azerbaijanian occupation of the district, these cross-stones as well as several medieval inscriptions were totally annihilated (photos by S. Karapetian, 1993).

ԾԱՐ ԳՅՈՒՂ (Արցախ, Քարվաճառի շրջան). գյուղամիջի՝ 1950-ական թթ. ոչնչացված Մայր և Սբ. Սարգիս եկեղեցիների, ինչպես նաև խաչքարերով ընդարձակ գերեզմանոցի հարյուրավոր բեկորներ որպես շինանյութ գործածվել են նույն գյուղի ադրբեջանական դպրոցի կառուցման ժամանակ (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 1993 թ.):

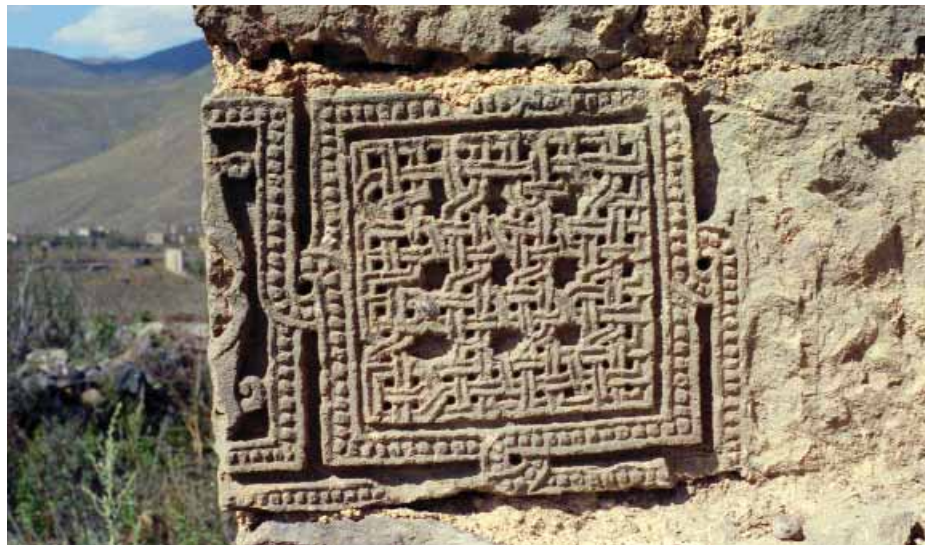
Հայ մշակույթի ջարդը ներկայացնող ադրբեջանական դպրոցի հատակագիծը (չափ.՝ Ս. Կարապետյանի)

СЕЛО ЦАР (Карвачарский район, Арцах). Сотни обломков двух сельских церквей (Соборная и Сурб Саркис (Св. Саркиса)), уничтоженных в 1950-х гг., а также хачкаров обширного сельского кладбища были использованы как строительный материал во время строительства местной азербайджанской школы (фот. — С. Карапетяна, 1993 г.).

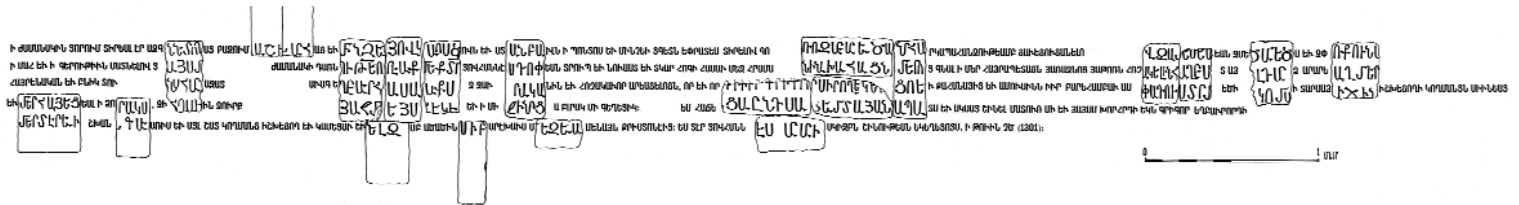
План азербайджанской школы, являющейся доказательством уничтожения армянского культурного наследия (обмер — С. Карапетяна)

TZAR VILLAGE, Karvajar District, Republic of Artsakh (Nagorno Karabakh). St. Sargis and the Mother Church of the village (both once situated in its centre) as well as an extensive Armenian cemetery abounding in cross-stones were levelled to the ground in the 1950s. Their fragments were later used as construction material for an Azerbaijani school seen above (photos by S. Karapetian, 1993).

The plan of the school erected “thanks” to the cultural genocide perpetrated against the Armenian monuments of Tzar (measurement by S. Karapetian)

040°00'04.33"E, 45°57'23.58"N

ԾԱՐ ԳՅՈՒՂ (Արցախ, Քարվաճառի շրջան). Տրտու և Ծար գետերի միջև՝ հրվանդանաձև երկարած լեռնաճյուղի ավարտին գտնվող, մինչև 1950-ական թվականների սկզբները կանգուն, ապա հիմնահատակ քանդված Գետամիջո վանքի (1301 թ.) տեղը և ճարտարապետական բեկորներն ու երեսապատի սրբատաշ արձանագիրքարերը՝ որպես շինանյութ գործածված վանքից ոչ հեռու գտնվող Չրաղ գյուղի ադրբեջանական դպրոցի որմերում (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 1993 թ.): Ի դեպ, ադրբեջանական դպրոցի մուտքի երկու կողմերում գետեղված չարի մուտքն արգելող պահապան խորհրդանիշ առյուծների պատկերաքանդակները, անկասկած, ի սկզբանե համանման դիրքում եղել են Գետամիջո վանքի մուտքին, մինչդեռ առանց խորհուրդն ընկալելու վանդալները փաստորեն նույնը վերարտադրել են վանքի քարերով կառուցված Չրաղի դպրոցի մուտքին:

СЕЛО ЦАР (Карвачарский район, Арцах). Место монастыря Гетамиджо (1301 г.), расположенного на конце мысообразной ветви хребта между реками Трту и Цар, стоявшего до начала 1950-х гг., а затем полностью уничтоженного; архитектурные обломки и чисто тесаные облицовочные камни с надписями, использованные в качестве стройматериала в стенах азербайджанской школы села Чраг, расположенной неподалеку от монастыря (фот. — С. Карпетяна, 1993 г.). Кстати, рельефы львов, являющихся символами, преграждающими вход зла, которые находятся по двум сторонам входа азербайджанской школы, несомненно, изначально располагались в аналогичном положении у входа монастыря Гетамиджо. Между тем, вандалы, не осознавая смысла символов, воспроизвели то же самое у входа школы села Чраг.

TZAR VILLAGE, Karvajar District, Republic of Artsakh (Nagorno Karabakh). The site of Getamijo Monastery (1301), which was preserved standing until the early 1950s at the termination of a mountain branch extending like a cape in the area between the rivers Trtu and Tzar; fragments and finely-dressed inscribed stones of revetment from the monastery used as building material in the walls of the Azerbaijanian school of Chragh Village located not very far (photos by S. Karapetian, 1993) Both sides of the entrance to the Azerbaijanian school are decorated with reliefs of lions which undoubtedly used to adorn the entrance to Getamijo Monastery as symbolising protection against evil. Ridiculous as it is, the vandals—far from perceiving their symbolical significance—have placed them at the entrance to the school built with the stones of the annihilated monastery.

ԲԱՆԱՆՑ ԳՅՈՒՂ (այժմ՝ Բայան, Դաշկեսանի շրջան). 1988 թ. ի վեր հայաթափ գյուղի Սբ. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու (ԺԹ դար) զանգակատունը՝ Մարտիրոս Չալունյանի ջանքերով կանգնեցված խաչով հանդերձ (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 1986 թ.) Ներկայումս խաչը փոխարինվել է գյուղին տիրացած երկրի դրոշով:

СЕЛО БАНАНЦ (ныне — Баян, Дашкесанский район). Колокольня церкви Сурб Григор Лусаворич (Св. Григория Просветителя) (XIX в.) вместе с крестом, установленным усилиями Мартироса Чалумяна (фот. — С. Карапетяна, 1986 г.). Село было опустошено от армян в 1988 г. Ныне на колокольне установлен азербайджанский флаг.

BANANTS (now: Bayan) VILLAGE, Dashkesan District. The belfry of St. Grigor Lusavorich (Gregory the Enlightener) Church (19th century) with its cross made and installed by Martiros Chalumian (photo by S. Karapetian, 1986); the church belfry with the flag of the country holding the village under occupation since 1988

ԵՐԻՑ ՄԱՆԿԱՆՑ ՎԱՆՔ (Արցախ, Մարտակերտի շրջան). վանքի եկեղեցին ժԵ դարից ի վեր գնդերին հառնած խաչով 1986 թ. և առանց խաչի 1992 թ. ազատագրումից հետո (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի)

МОНАСТЫРЬ ЕРИЦ МАНКАНЦ (Трех отроков) (Мартакертский район, Арцах). Церковь (XVII в.) монастыря с крестом на куполе в 1986 г. и после освобождения в 1992 г. — без креста (фот. — С. Карапетяна)

YERITS MANKANTS MONASTERY, Martakert District, Republic of Artsakh (Nagorno Karabakh). The monastic church with a cross surmounting its dome since the 17th century (photo by S. Karapetian, 1986) The church after the 1992 liberation of the district (photo by S. Karapetian)

ԼԱԼԱԶԱՐԻ ԿԱՍՈՒՐԶ (Արցախ, Քաշաթաղի շրջան). Որոտան գետի վրա Սիմեոն Լալազարյանցի միջոցներով 1867 թ. կառուցված երկթռիչք կամուրջը և միտումնավոր քերված հայերեն շինարարական արձանագրությունը (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 1996 թ.)

МОСТ ЛАЛАЗАРА (Кашатагский район, Арцах). Двухпролетный мост, построенный усилиями Симеона Лалазарянца в 1867 г. над рекой Воротан; умышленно соскобленная строительная надпись моста на армянском языке (фот. — С. Карапетяна, 1996 г.)

BRIDGE OF LALAZAR, Kashatagh District, Republic of Artsakh (Nagorno Karabakh). The double-span bridge built over the river Vorotan in 1867 with Simeon Lalazariants' means; its Armenian construction inscription as deliberately scraped off (photos by S. Karapetian, 1996)

039°26'27.63"E, 46°27'45.97"N

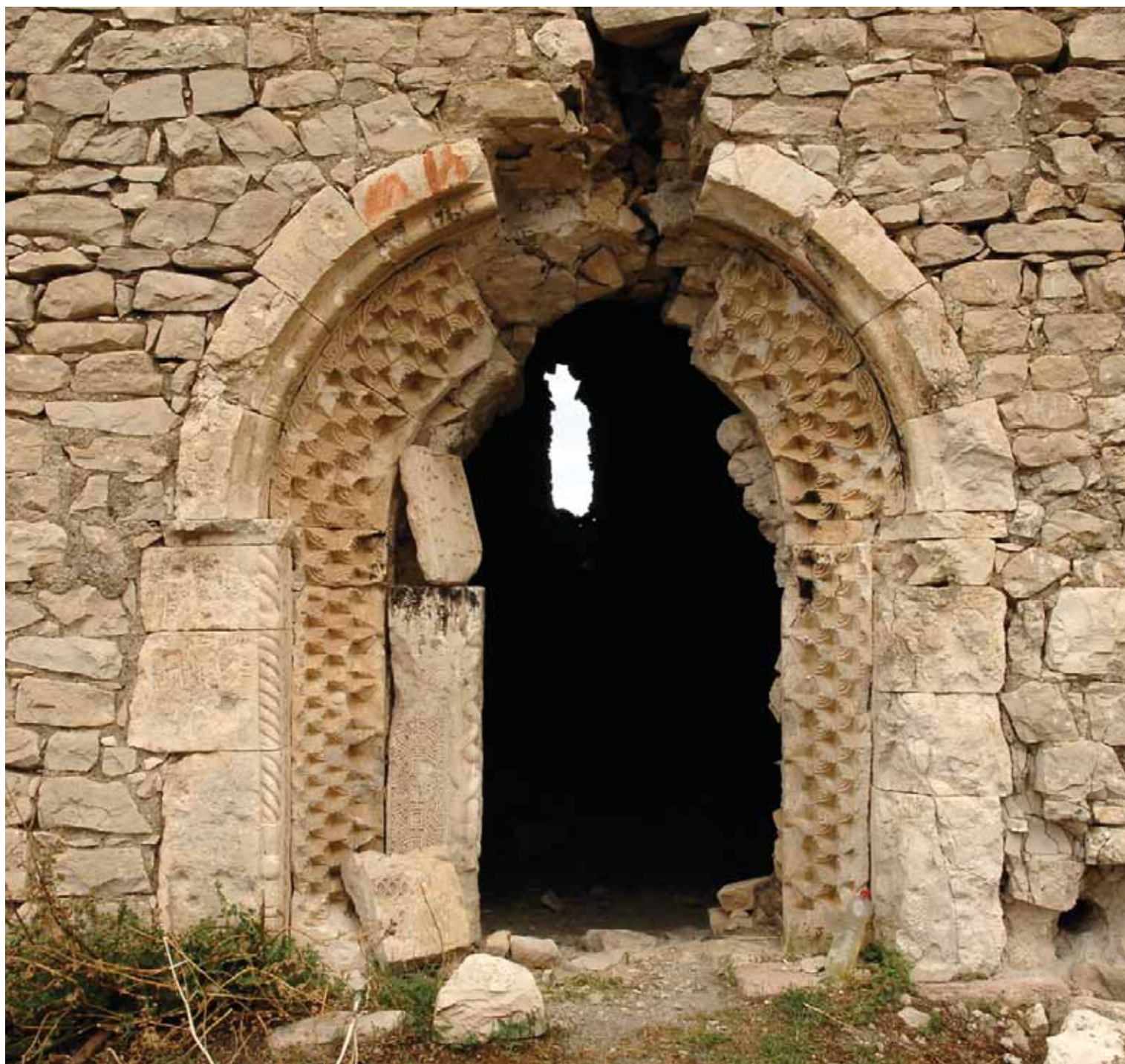

ՀՈՂԵՐ ԳՅՈՒՂ (Արցախ, Հաղրուքի շրջան). Կավաք վանքի եկեղեցին հյուսիս-արևմուտքից և արևմտյան ճակատից բացված մուտքին հարող հատվածը 1982 թ. և ազատագրումից հետո՝ 2009 թ. (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի)

СЕЛО ХОГЕР (Гадрутский район, Арцах). Вид церкви монастыря Кавак с северо-запада и фрагмент входа церкви, открывающегося с западного фасада, в 1982 г. и после освобождения — в 2009 г. (фот. — С. Карапетяна)

HOGHER VILLAGE, Hadrut District, Republic of Artsakh (Nagorno Karabakh). The church of Kavak Monastery from the north-west; its western portal in 1982 and 2009, after the liberation of the village (photos by S. Karapetian)

039°36'21.89"E, 47°05'28.53"N

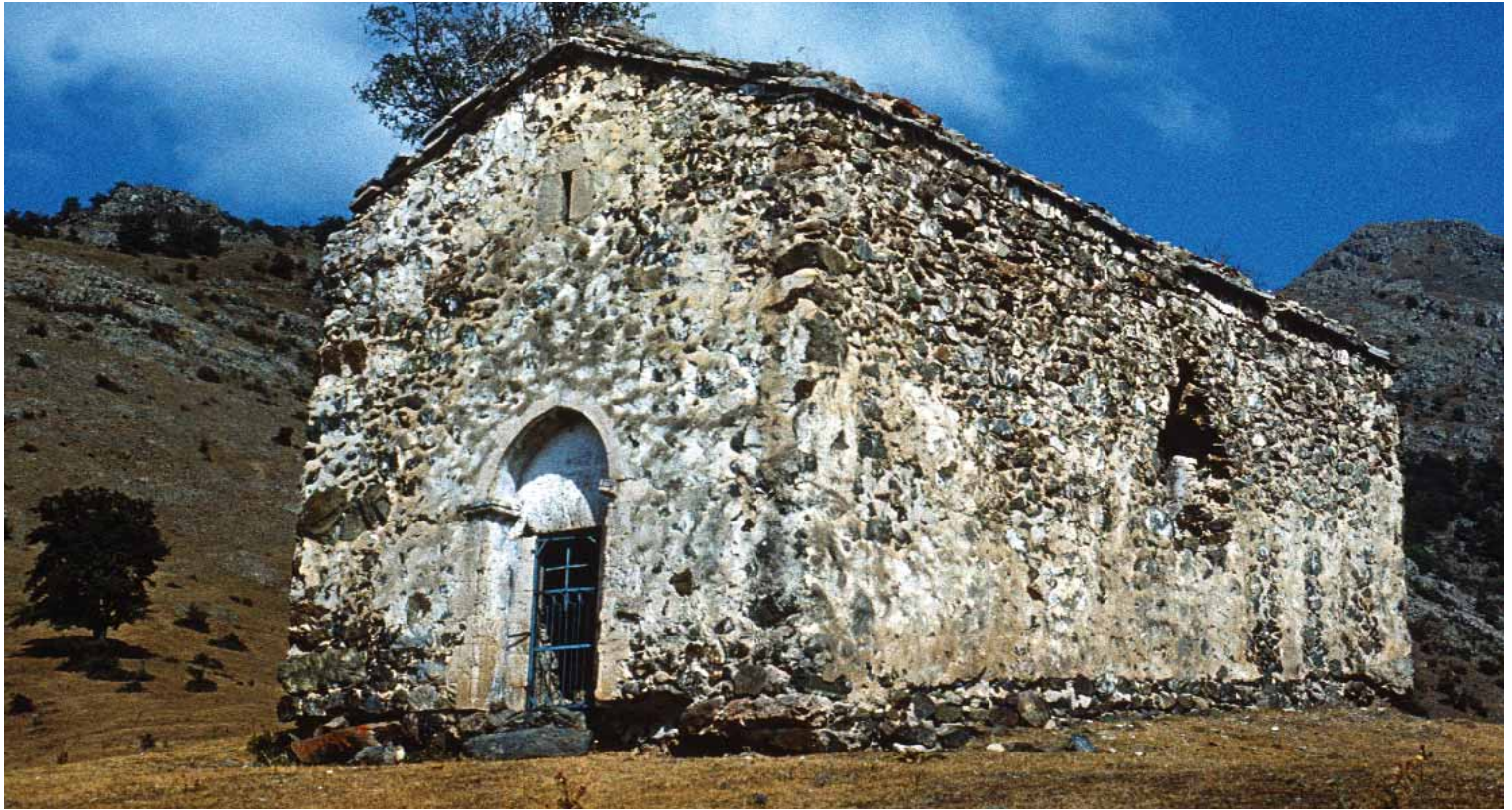
ՀՈՂԵՐ ԳՅՈՒՂ (Արցախ, Հանրապետություն). Կավաք վանքի եկեղեցու՝ ոչնչացված շինարարական արձանագրությունը (1742 թ.) և Դիզակի մելիքների զինանշանը՝ պատկերված եկեղեցու հարավային ավանդատան բարավորին, 1982 թ. և միտումնավոր փշրելուց հետո՝ 2009 թ. (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի)

СЕЛО ХОГЕР (Гадрутский район, Арцах). Уничтоженная строительная надпись (1742 г.) церкви монастыря Кавак и герб меликов Дизака, высеченный на тимпане южной ризницы церкви в 1982 г. и после преднамеренного соскобления — в 2009 г. (фот. — С. Карапетяна)

HOGHER VILLAGE, Hadrut District, Republic of Artsakh (Nagorno Karabakh). The construction inscription (1742) of the church of Kavak Monastery (now annihilated); the emblem of the *meliks* of Dizak, carved on the tympanum of the southern sacristy of the church, in 1982 and 2009, as deliberately scraped away (photos by S. Karapetian)

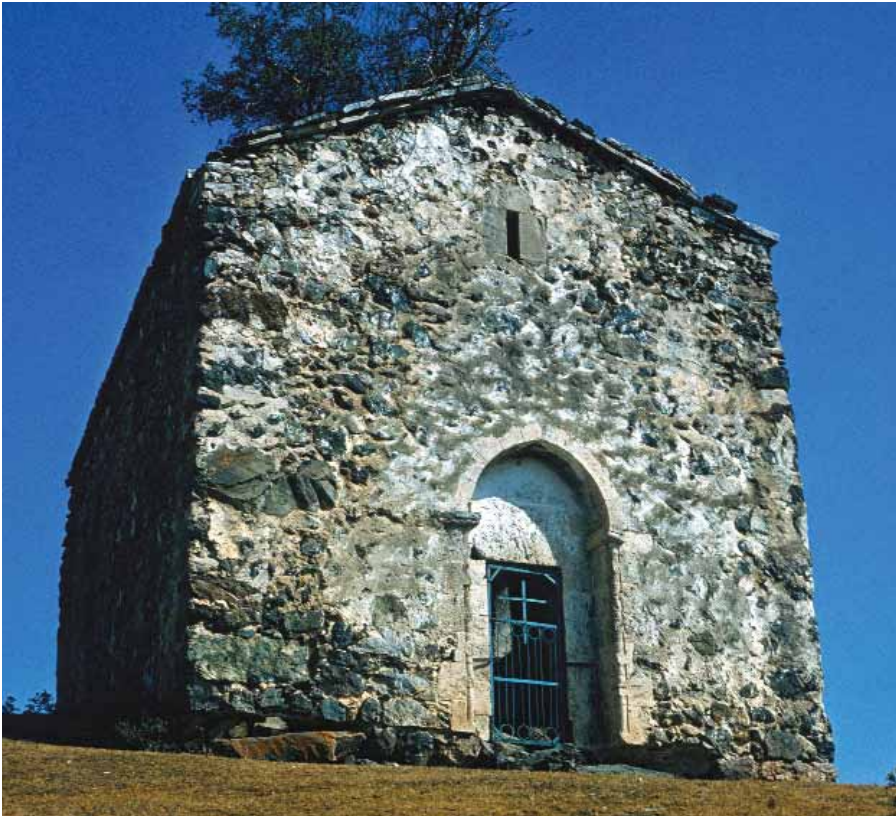
039°36'21.89"E, 47°05'28.53"N

ՄԵՃՇԵՆ ԳՅՈՒՂ (Արցախ, Շուշիի շրջան, Բերդաձորի ենթաշրջան). Պարին Պիժ վանքի գլխավոր եկեղեցին (1668 թ.) հարավ-արևմուտքից 1989 և 1994 թթ. (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի)

СЕЛО МЕЦШЕН (Бердадзорский подрайон, Шушинский район, Арцах). Вид главной церкви (1668 г.) монастыря Парин Пиж с юго-запада в 1989 и 1994 гг. (фот. — С. Карапетяна)

METZSHEN VILLAGE, Berdadzor Sub-District, Shushi District, Republic of Artsakh (Nagorno Karabakh). The main church (1668) of Parin Pizh Monastery from the south-west as of 1989 and 1994 (photos by S. Karapetian)

Վանքի գլխավոր եկեղեցին և շինարարական արձանագրությունը (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 1989 թ.)

Բերդաձորի ազատագրումից (1992 թ. մայիսի 17) հետո բացահայտվեց, որ ադրբեջանցիների՝ հազիվ մեկամյա տիրապետության ընթացքում անհետացվել էին կառույցի անկյուններից և մուտքին հարող հատվածները՝ շինարարական արձանագրությամբ հանդերձ (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 1994 թ.):

Вид главной церкви монастыря и строительная надпись (фот. — С. Карапетяна, 1989 г.)

После освобождения Бердадзора (17-ого мая 1992 г.) выяснилось, что в течение всего однолетней азербайджанской оккупации вместе со строительной надписью были уничтожены фрагменты стен, примыкавшие к углам и входу (фот. — С. Карапетяна, 1994 г.).

The main church of the monastery and its construction inscription (photos by S. Karapetian, 1989)

During the Azerbaijanian occupation of Berdadzor (liberated on 17 May 1992) that hardly lasted a year, the sections adjoining the corners and entrance of the church were pulled down, with its construction inscription annihilated (photo by S. Karapetian, 1994).

ՄԵՃՇԵՆ ԳՅՈՒՂ (Արցախ, Շուշիի շրջան, Բերդաձորի ենթաշրջան). Պարին Պիժ վանքի Ար. Հռիփսիմե մատուռը (ԺԹ դար) արևելքից 1989 թ. և ոչնչացումից հետո՝ 1994 թ. (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի)

СЕЛО МЕЦШЕН (Бердадзорский подрайон, Шушинский район, Арцах). Вид часовни Сурб Рипсимэ (Св. Рипсимэ) (XIX в.) монастыря Парин Пиж с востока в 1989 г. и после уничтожения — в 1994 г. (фот. — С. Карапетяна)

METZSHEN VILLAGE, Berdadzor Sub-District, Shushi District, Republic of Artsakh (Nagorno Karabakh). St. Hripsime Chapel (19th century) of Parin Pizh Monastery from the east and its site after its annihilation (photos by S. Karapetian, 1989 & 1994)

Պարին Պիժ վանքի Սբ. Հռիփսիմե մատուռն արևմուտքից 1989 թ. և ոչնչացումից հետո՝ 1994 թ. (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի)

Вид часовни Сурб Рипсимэ (Св. Рипсимэ) монастыря Парин Пиж с запада в 1989 г. и после уничтожения — в 1994 г. (фот. — С. Карапетяна)

St. Hripsime Chapel of Parin Pizh Monastery from the west and its site after its annihilation (photos by S. Karapetian, 1989 & 1994)

ԱՌԱՔԵԼ ԳՅՈՒՂ (Արցախ, Հանրապետություն). Սբ. Աստվածածին եկեղեցին (Ի դարի սկիզբ) մինչև գյուղի գրավումն ադրբեջանական ելուզակների կողմից (արտատպված **Շ. Սկրտչյանի** «Историко-архитектурные памятники Нагорного Карабаха». Ереван, 1988 աշխատությունից) և ազատագրումից հետո (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 2009 թ.)

СЕЛО АРАКЕЛ (Гадрутский район, Арцах). Вид церкви Сурб Аствацацин (Пресв. Богородицы) (начало XX в.) до оккупации села азербайджанскими разбойниками (перепечатано из книги **Ш. Мкртчяна** «Историко-архитектурные памятники Нагорного Карабаха», Ереван, 1988 г.) и после освобождения района (фот. — С. Карапetyан, 2009 г.)

ARAKEL VILLAGE, Hadrut District, Republic of Artsakh (Nagorno Karabakh). Sourb Astvatzatzin (Holy Virgin) Church (early 20th century) before the occupation of the village by the Azerbaijani bandits. Reprinted from: **Mkrтчian, Sh.** The Historical and Architectural Monuments of Nagorno Karabakh (Yerevan, 1988) [in Russian]. The church after the liberation of the district (photo by S. Karapetian, 2009)

ՀԻՆՇԵՆ ԳՅՈՒՂ (Արցախ, Շուշիի շրջան). Բերդաձորի ենթաշրջանի ազատագրումից (1992 թ. մայիսի 17) հետո բացահայտվեց, որ ադրբեջանցիները հազիվ մեկամյա տիրապետության ընթացքում ավերել էին Հայրենական մեծ պատերազմում (1941-1945 թթ.) զոհված հինգնյակների հիշատակը հավերժացնող հուշարձանը (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 1989 և 1994 թթ.):

СЕЛО ХИНШЕН (Шушинский район, Арцах). После освобождения Бердадзорского подрайона (17-ого мая 1992 г.) выяснилось, что в течение всего однолетней оккупации азербайджанцы разрушили памятник, поставленный в честь хиншенцев, погибших во время Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.) (фот. — С. Карапетяна, 1989 и 1994 гг.).

HINSHEN VILLAGE, Berdadzor Sub-District, Shushi District, Republic of Artsakh (Nagorno Karabakh). The memorial built in honour of the Armenians perished during the Great Patriotic War (1941 to 1945) It was broken to pieces during the Azerbaijanian occupation of Berdadzor (liberated on 17 May 1992) that hardly lasted a year (photos by S. Karapetian, 1989 & 1994).

ԲԱՆԱՆՑ ԳՅՈՒՂ (այժմ՝ Բայան, Դաշկեսանի շրջան). Հայրենական մեծ պատերազմում (1941-1945 թթ.) զոհված հայորդիների հիշատակին ճարտ. Ռ. Իսրայելյանի նախագծով կառուցված, սակայն ադրբեջանական ելուզակների կողմից 1978 թ.՝ մի գիշերվա ընթացքում ավերված հուշարձանը (լուս. հեղ.՝ անհայտ)

СЕЛО БАНАНЦ (ныне — Баян, Дашкесанский район). Памятник, поставленный в память об армянах, погибших во время Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.) по проекту архитектора Р. Израеляна. Он был разрушен азербайджанцами за одну ночь в 1978 г. (автор фот. неизвестен)

BANANTS (now: Bayan) VILLAGE, Dashkesan District. The memorial (architect: R. Israelian) built in honour of the Armenians perished during the Great Patriotic War (1941 to 1945) was destroyed by some Azerbaijani bandits within a single night in 1978 (unknown photographer).

ԽԾԱԲԵՐԴ ԳՅՈՒՂ (Արցախ, Հադրուտի շրջան). Հայրենական մեծ պատերազմում (1941-1945 թթ.) զոհված հայորդիների հիշատակին կանգնեցված հուշարձանը, որը գնդակոծվել է ադրբեջանական ելուզակների կողմից գյուղը նույնիսկ կարճ ժամանակով գրավելու ընթացքում՝ 1991-1992 թթ. (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 2009 թ.):

СЕЛО ХЦАБЕРД (Гадрутский район, Арцах). Обелиск, воздвигнутый в память о павших в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.) армянских солдатах. Был поврежден при обстреле во время кратковременной оккупации в 1991-1992 гг. азербайджанцами (фот. — С. Карапетяна, 2009 г.).

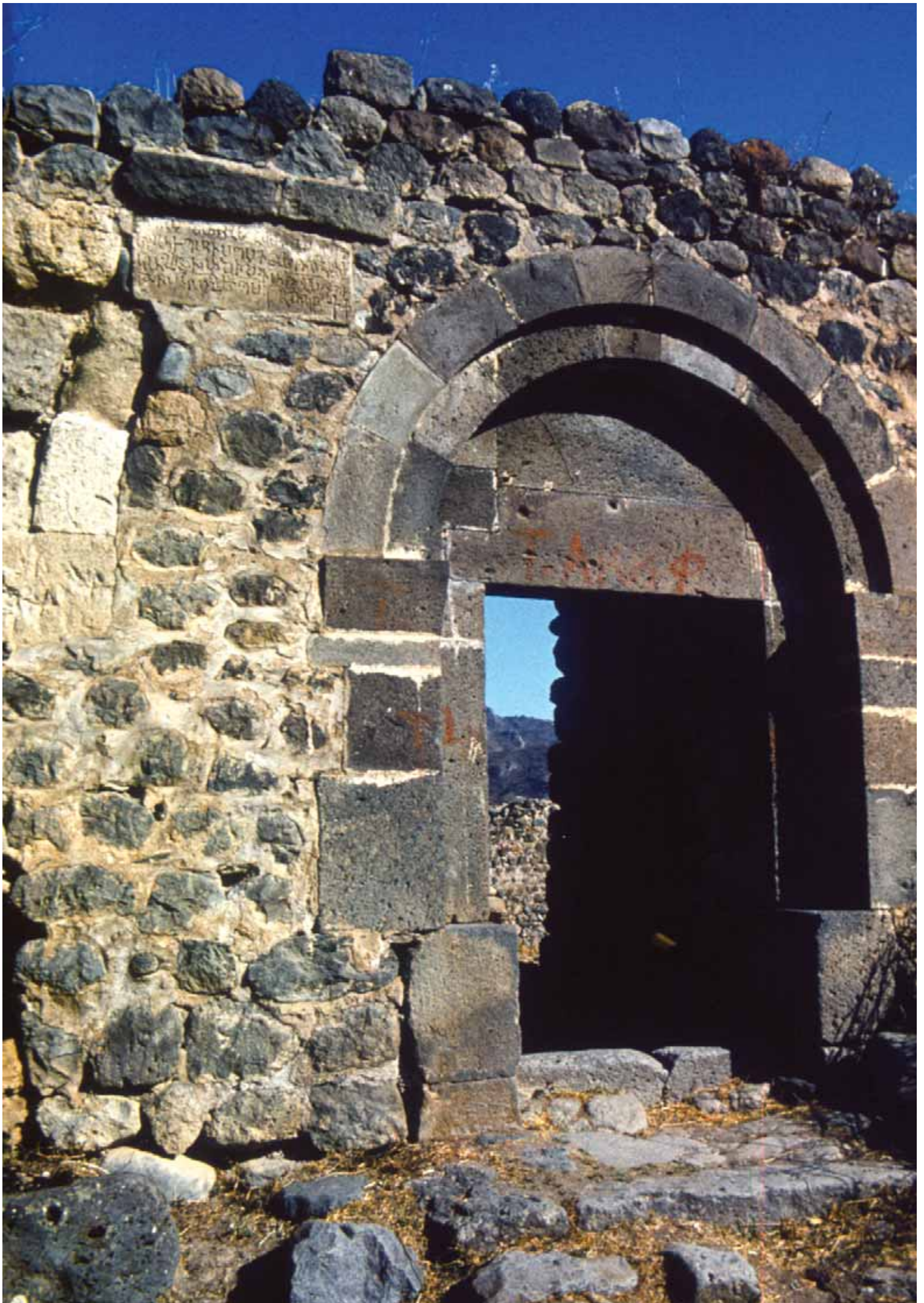
KHETZABERD VILLAGE, Hadrut District, Republic of Artsakh (Nagorno Karabakh). During the occupation of this village, which hardly lasted a year (1991 to 1992), the monument built in honour of the Armenians perished during the Great Patriotic War (1941 to 1945) served as a shooting target for the Azerbaijanians (photo by S. Karapetian, 2009).

ՔԱՐԱԳԼՈՒԽ, ՄՅՈՒԼՔՈՒԴԱՐԱ ԳՅՈՒՂԵՐ (Արցախ, Հադրուտի շրջան). Հայրենական մեծ պատերազմում (1941-1945 թթ.) զոհված հայորդիների հիշատակին կանգնեցված հուշարձանները, որոնք ավերվել կամ գնդակոծվել են ադրբեջանական ելուզակների կողմից այս գյուղերը նույնիսկ կարճ ժամանակով գրավելու ընթացքում՝ 1991-1992 թթ. (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 2009 թ.):

СЕЛА КАРАГЛУХ, МЮЛКУДАРА (Гадрутский район, Арцах). Обелиски, воздвигнутые в память о павших в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.) армянских солдатах, разрушенные или поврежденные при обстреле этих сел азербайджанскими бандами во время кратковременной оккупации в 1991-1992 гг. (фот. — С. Карапетяна, 2009 г.)

KARAGLUKH AND MYULKUDARA VILLAGES, Hadrut District, Republic of Artsakh (Nagorno Karabakh). During the occupation of these places (1991 to 1992)—even if it lasted for only a short period—the monuments built in honour of the Armenians perished during the Great Patriotic War (1941 to 1945) either suffered destruction or served as shooting targets (photos by S. Karapetian, 2009).

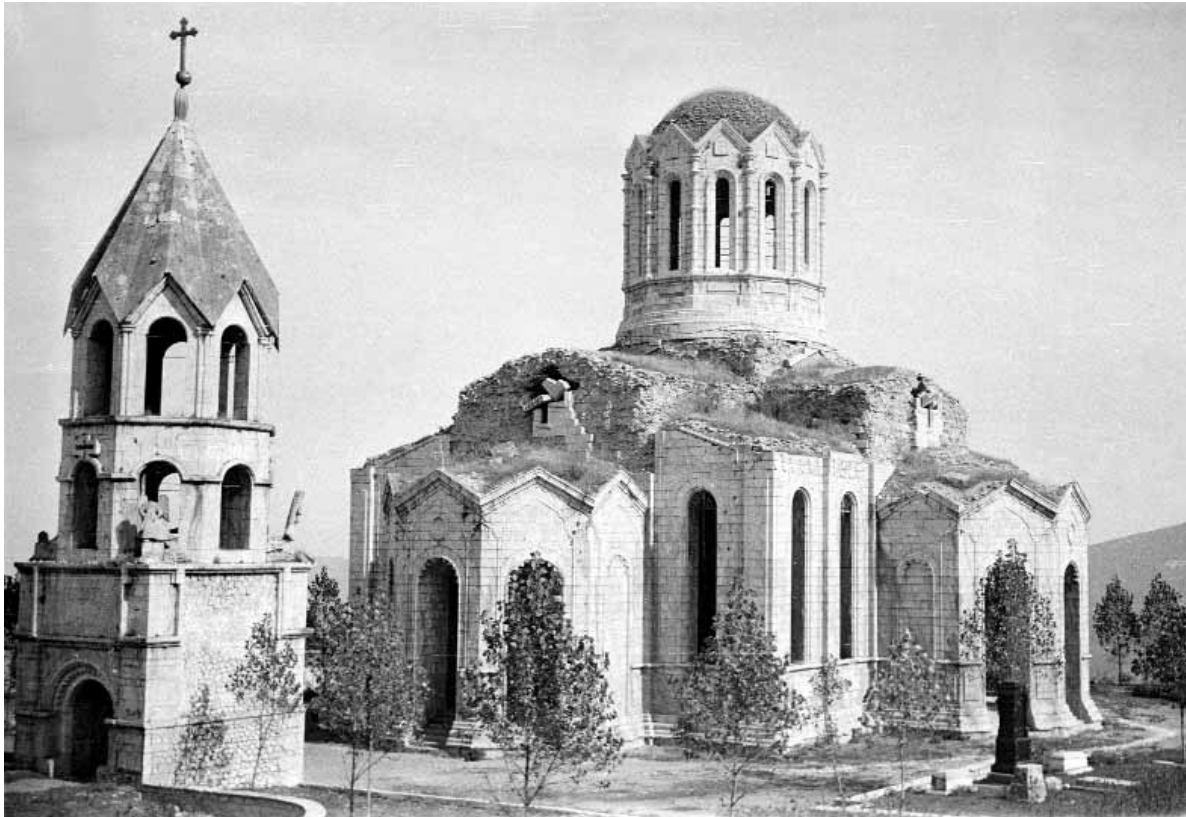

ԾԻԾԵՌՆԱՎԱՆ ԳՅՈՒՂ (Արցախ, Քաշաթաղի շրջան). Ծիծեռնավանքի շրջապարսպից բացված դարպասի՝ 1613 թ. շինարարական արձանագրությունը 1985 թ. (լուս.՝ Յ. Զաքարյանի) և նույն դարպասն առանց արձանագրության Քաշաթաղի ազատագրումից (1992 թ.) հետո (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 1996 թ.)

СЕЛО ЦИЦЕРНАВАН (Кашатагский район, Арцах). Строительная надпись (1613 г.) ворот, открытых с монастырской ограды, в 1985 г. (фот. — О. Закаряна) и ворота без строительной надписи после освобождения Кашатага в 1992 г. (фот. — С. Карапетяна, 1996 г.).

TZITZERNAVAN VILLAGE, Kashatagh District, Republic of Artsakh (Nagorno Karabakh). The construction inscription (1613) of the gate of the monastic enclosure (photos by H. Zakarian, 1985); the same gate after the 1992 liberation of Kashatagh, with the stone bearing its construction inscription having “disappeared” (photo by S. Karapetian, 1996)

ՇՈՒՇԻ ԲԱՐԱՔ (Արցախ, Շուշիի շրջան). Ղազանչեցոց Սբ. Ամենափրկիչ եկեղեցին (ԺԹ դար) և զանգակատան առաջին հարկի տանիքի չորս անկյուններում զետեղված փողահար հրեշտակների արձաններից վերջինը, որը տեղում էր մինչև 1989 թ.: Ինչպես պարզվեց քաղաքի ազատագրումից (1992 թ. մայիսի 9) հետո, ադրբեջանցիները, այն վայր ձգելով, փշրել էին (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի և Յ. Ջաբարյանի, 1980, 1983 և 1993 թթ.): Ավելի վաղ ոչնչացված մյուս երեք արձանները վերակերտման ընթացքում (լուս.՝ Մ. Սարգսյանի, 1980-ական թթ. վերջեր)

ГОРОД ШУШИ (Шушинский район, Арцах). Церковь Казанцеоц Сурб Аменапркич (Св. Христа Всеспасителя) (XIX в.) и последняя из статуй ангелов с трубами, установленных в четырех углах первого яруса крыши колокольни, стоявшая на месте до 1989 г. Как выяснилось после освобождения города 9-ого мая 1992 г., она была сброшена и разбита на куски азербайджанцами (фот. — С. Карапетяна и О. Закаряна, 1980, 1983 и 1993 гг.). Один из эпизодов воссоздания остальных трех статуй, уничтоженных ранее (фот. — М. Саргсяна, конец 1980-х гг.)

SHUSHI CITY, Shushi District, Republic of Artsakh (Nagorno Karabakh). Ghazanchetsots Sourb Amenaprkich (19th century) Church; the last of the four statues of trumpet-playing angels once adorning the four corners of the roof of the first floor of the church belfry
The statue was preserved *in situ* until 1989. During the occupation of Shushi (liberated on 9 May 1992), the Azerbaijanians broke it to pieces by pulling it down with metallic ropes (photos by S. Karapetian & H. Zakarian, 1980, 1983 & 1993).
A scene from the re-sculpture of the other three statues destroyed earlier (photo by M. Sargissian, late 1980s)

039°45'31.64"E, 46°44'51.10"N

ՇՈՒՇԻ ՔԱՂԱՔ (Արցախ, Շուշիի շրջան). Ղազանչեցոց Սրբ. Ամենափրկիչ (ԺԹ դար) եկեղեցին և զանգակատունը վերականգնումից հետո (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 2008 թ.)

ГОРОД ШУШИ (Шушинский район, Арцах). Вид церкви Казанчецоц Сурб Аменапркич (XIX в.) и колокольня после восстановления (фот. — С. Карапетяна, 2008 г.)

SHUSHI CITY, Shushi District, Republic of Artsakh (Nagorno Karabakh). Ghazanchetsots Sourb Amenaprkich Church (19th century) and its belfry after restoration (photo by S. Karapetian, 2008)

039°45'31.64"E, 46°44'51.10"N

ՇՈՒՇԻ ՔԱՂԱՔ (Արցախ, Շուշիի շրջան). ԺՁ դարի վերջին կառուցված բնակելի տուն՝ վերանորոգված ըստ «գեղեցիկի» ադրբեջանական ընկալումների (լուս.՝ Մ. Սարգսյանի, 1980-ական թթ.)

ГОРОД ШУШИ (Шушинский район, Арцах). Вид построенного в конце XIX в. жилого дома, исковерканный согласно азербайджанскому восприятию о «красивом» (фот. — М. Саргсяна, 1980-е гг.)

SHUSHI CITY, Shushi District, Republic of Artsakh (Nagorno Karabakh). A house (late 19th century) repaired so as to conform to the Azerbaijanians' understanding of what is "beautiful" (photos by M. Sargissian, 1980s)

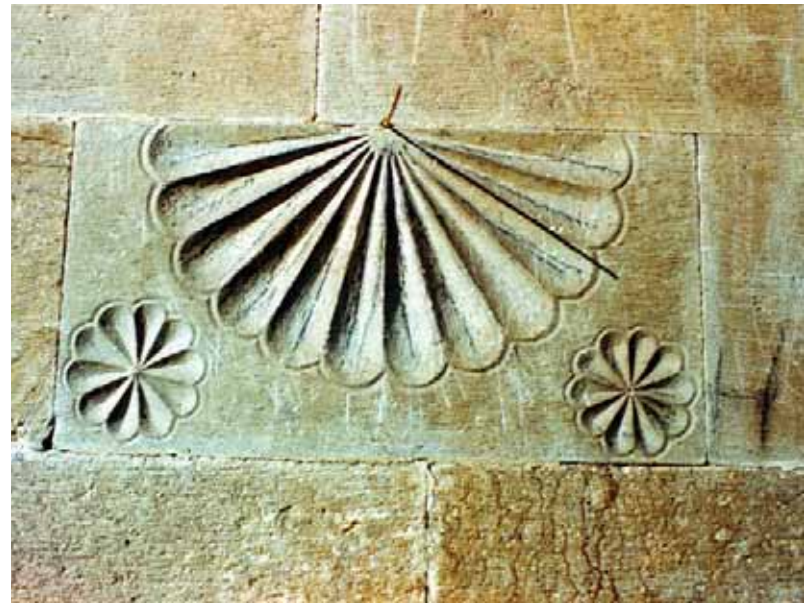

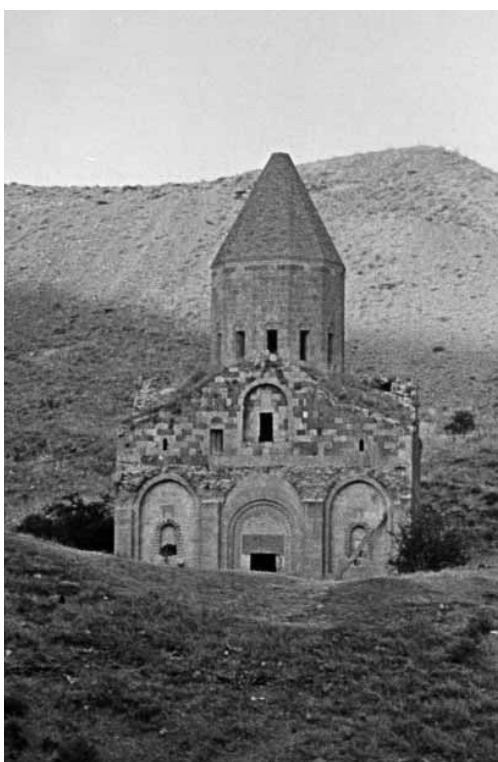
ՕԾՈՓ ԳՅՈՒՂ (այժմ՝ Բադամլու, Նախիջևանի ԻՂ, Շահբուզի շրջան). 1611 թ. համակ սրբատաշ քարով վերակառուցված վանքի տեղը ԽՍՀՄ գլխավոր զինվորական շտաբի քարտեզի վրա և ոչնչացումից հետո (Google Earth, 2016 թ.)
 Վանքը նախքան ոչնչացումը և դրվագներ (լուս.՝ Ա. Վարդանյանի, 1980-ական թթ.)
 Վանքը գնդերթավոր եկեղեցով և օժանդակ կառույցներով հիմնովին ոչնչացվել է 1990-ական թթ. վերջերին:

СЕЛО ОЦОП (ныне — Бадамлы, Шахбузский район, Нахичеванская АР). Место монастыря, реконструированного полностью гладко тесаными камнями в 1611 г., на карте Генштаба ВС СССР и после уничтожения (Google Earth, 2016 г.). Монастырь до уничтожения и его фрагменты (фот. — А. Варданяна, 1980-е гг.); монастырь вместе с купольной церковью и примыкающими постройками полностью был уничтожен в конце 1990-х гг. (фот. — А. Варданяна).

OTZOP (now: Badamlu) VILLAGE, Shahbuz District, Autonomous Republic of Nakhijevan. The village monastery, comprising a domed church and outhouses (thoroughly reconstructed with finely-dressed stones in the 17th century), as marked on the map of the USSR General Military Headquarters; its site after its total destruction in the late 1990s (Google Earth, 2016); the monastery before its annihilation and partial views (photos by A. Vardanian, 1980s)

039°27'09.63"E, 45°32'16.67"N

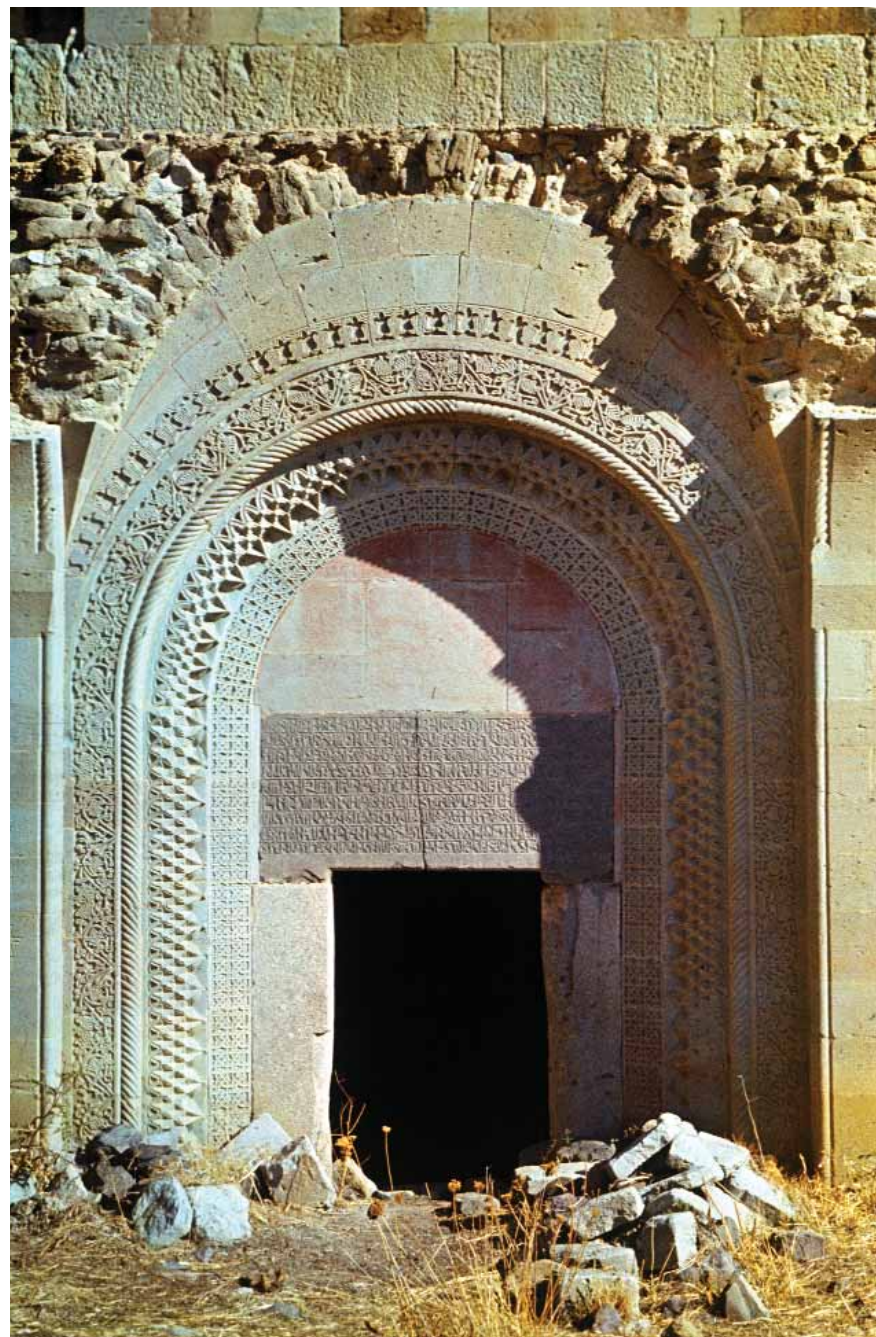

ՓԱՌԱՎԱ ԳՅՈՒՂ (Նախիջևանի ԻՅ, Օրդուբադի շրջան). որմերին բազմաթիվ արձանագրություններով և հարդարանքի այլ տարրերով հարուստ, իսկ ներսում որմնանկարազարդ Սբ. Հակոբ հայրապետ վանքի (հիմն. ԺԲ-ԺԳ դդ., վրկռ. 1691-1701 թթ.) տեղը ԽՍՀՄ գլխավոր զինվորական շտաբի քարտեզի վրա և ոչնչացումից հետո Google Earth-ի՝ 2016 թ. տիեզերքից կատարված լուսանկարում
 Վանքի գմբեթավոր եկեղեցին հիմնահատակ ոչնչացվել է 1990-ական թթ. երկրորդ կեսին (լուս. հեղ.՝ անհայտ):

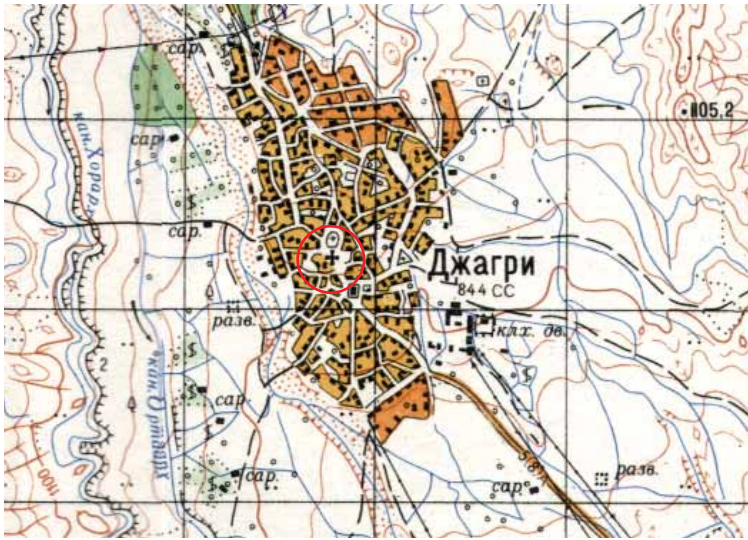
СЕЛО ПАРАКА (Ордубадский район, Нахичеванская АР). Место монастыря Сурб Акоп Айрапет (Св. Иакова Низибийского) (осн. в XII-XIII вв., реконстр. в 1691-1701 гг.) с многочисленными надписями на стенах и богато элементами убранства, а внутри — разрисованного фресками, на карте Генштаба ВС СССР и после уничтожения — на снимке, сделанном Google Earth из космоса в 2016 г.
 Купольная церковь монастыря была полностью уничтожена во второй половине 1990-х гг. (автор фот. неизвестен).

PARAKA VILLAGE, Ordubad District, Autonomous Republic of Nakhijevan. St. Hakob Hayrapet (Jacob of Nisibis) Monastery (founded in the 12th to 13th cents., rebuilt in 1691 to 1701), which was adorned with numerous lapidary inscriptions, frescoes and other elements of decoration, as marked on the map of the USSR General Military Headquarters; the site of the annihilated monastery (Google Earth, 2016)
 The domed church of the monastery, which was levelled to the ground in the second half of the 1990s (unknown photographer)

039°04'34.69"E, 45°53'20.04"N

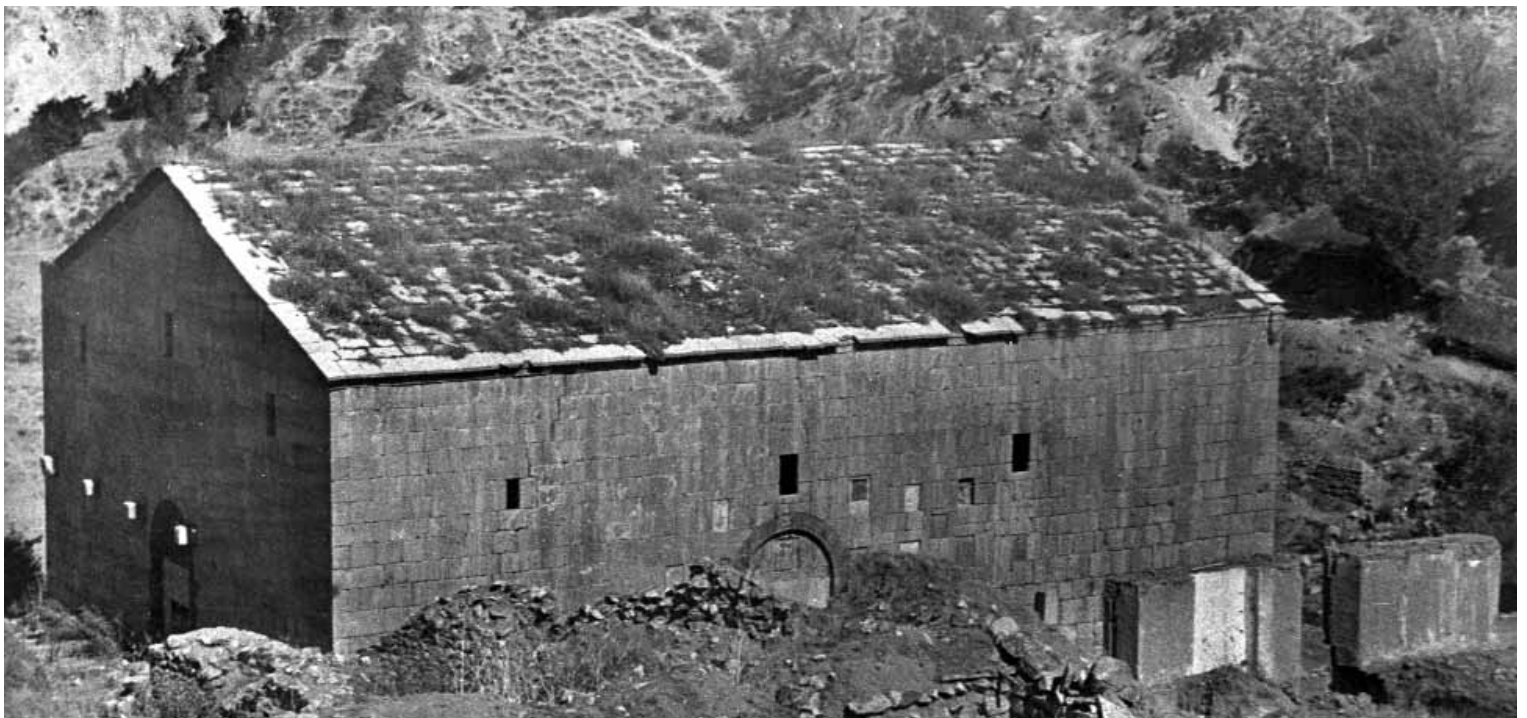
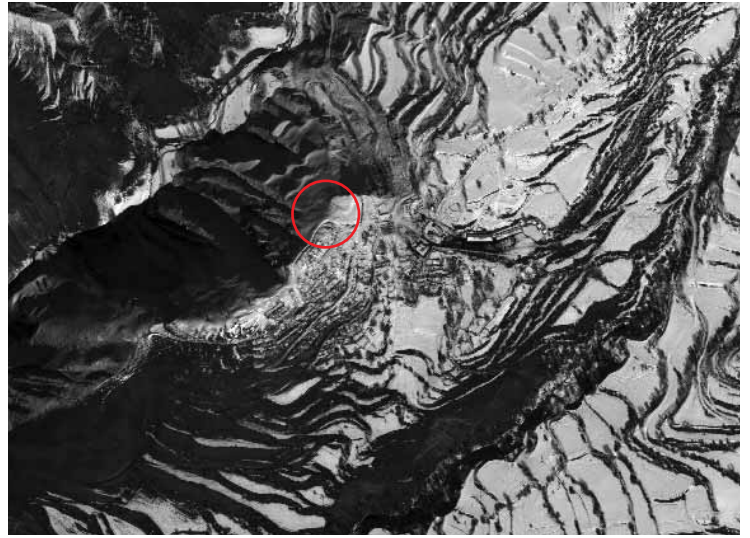
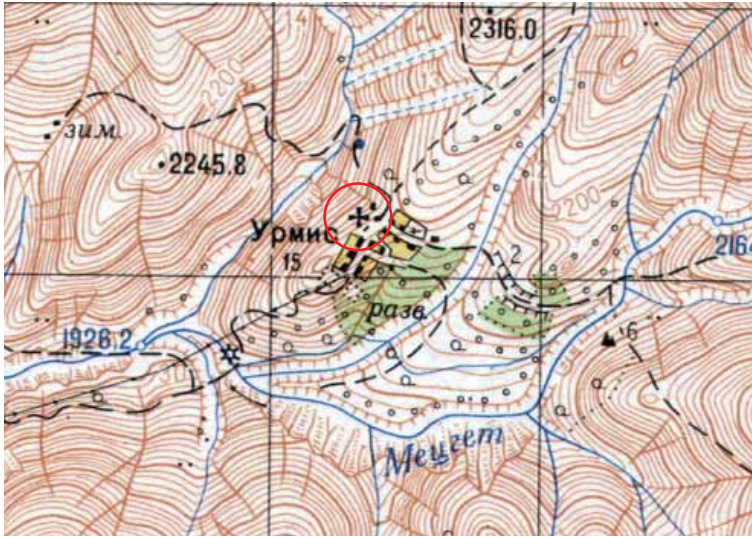

ՃԱՅՈՒՎ ԳՅՈՒՂ (այժմ՝ **Ջախրի, Նախիջևանի ԻՂ, Նախիջևանի շրջան**). Ար. Հովհաննես եկեղեցու (հիմն. ԺԲ-ԺԳ դդ., վրկռ. 1640 թ.) տեղը ԽՍՀՄ գլխավոր զինվորական շտաբի քարտեզի վրա և ոչնչացումից հետո Google Earth-ի՝ 2016 թ. տիեզերքից կատարված լուսանկարում եկեղեցին հյուսիս-արևմուտքից և առանձին դրվագներ (լուս.՝ Ա. Վարդանյանի, 1986 թ.)

СЕЛО ЧАХУК (ныне — **Джахри, Нахичеванский район, Нахичеванская АР**). Место церкви Сурб Ованнес (Св. Иоанна Крестителя) (осн. в XII-XIII вв., реконстр. в 1640 г.) на карте Генштаба ВС СССР и после уничтожения — на снимке, сделанном Google Earth из космоса в 2016 г. Вид церкви с северо-запада и отдельные фрагменты церкви (фот. — А. Варданяна, 1986 г.)

JAHUK (now: Jahri) VILLAGE, Nakhichevan District, Autonomous Republic of Nakhichevan. St. Hovhannes (John) Church (founded in the 12th to 13th cents., rebuilt in 1640) as marked on the map of the USSR General Military Headquarters; its site after its total demolition (Google Earth, 2016) The church from the north-west; partial views (photos by A. Vardanian, 1986)

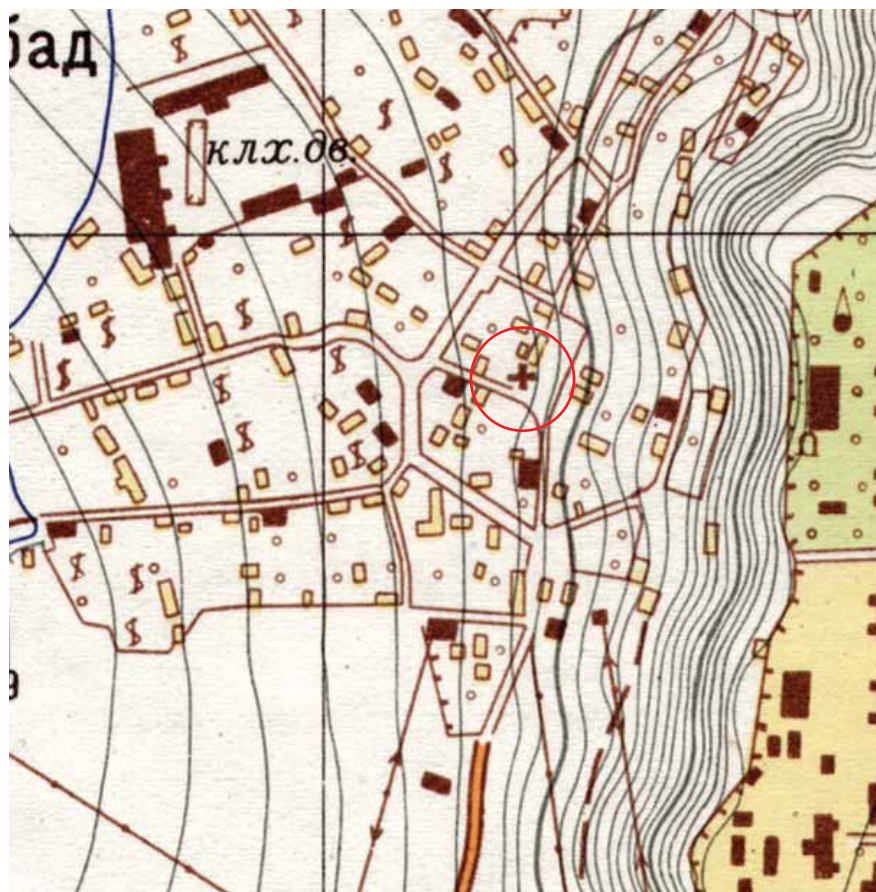

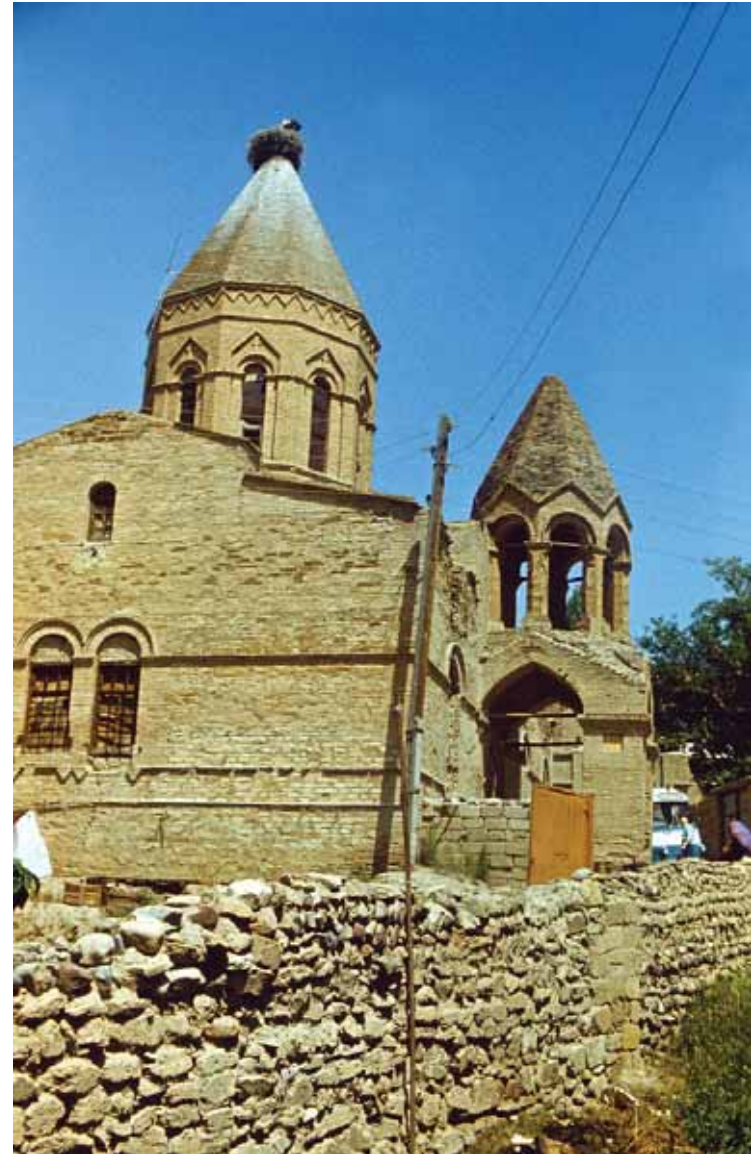
ՈՒՍԻՍ ԳՅՈՒՂ (Նախիջևանի ԻՂ, Օրդուբադի շրջան). Սբ. Աստվածածին եկեղեցին (ԺԲ դ., վրկռ. 1677-1678 թթ.), այժմ հիմնավեր (լրուս.՝ Ա. Վարդանյանի, 1986 թ.)

СЕЛО РАМИС (Ордубадский район, Нахичеванская АР). Вид церкви Сурб Аствацацин (Пресв. Богородицы) (осн. в XII в., реконстр. в 1677-1678 гг.), ныне полностью разрушенной (фот. — А. Варданяна, 1986 г.)

RAMIS VILLAGE, Ordubad District, Autonomous Republic of Nakhijevan. Sourb Astvatzatzin (Holy Virgin) Church (erected in the 12th cent., rebuilt in 1677 to 1678): photos by A. Vardanian, 1986. Now totally annihilated.

ԱԼԻԱՊԱՏ ԳՅՈՒՂ (Նախիջևանի ԻՂ, Նախիջևանի շրջան). գյուղամիջի՝ ժե դարուն կառուցված Սր. Աստվածածին եկեղեցու (ժե դ., վրկը. 1887 թ.) տեղը ԽՍՀՄ գլխավոր զինվորական շտաբի 1:10000 մասշտաբի քարտեզի (1976 թ.) վրա և Google Earth-ի՝ 2005 թ. տիեզերքից կատարված լուսանկարներում, որտեղ այն այլևս գոյություն չունի (ըստ ամենայնի՝ հիմնովին քանդել են 1990-ական թթ. երկրորդ կեսին):

СЕЛО АЛИПАТ (Нахичеванский район, Нахичеванская АР). Место расположенной в центральной части села церкви Сурб Аствацацин (Пресв. Богородицы) (постр. в XVII в., реконстр. в 1887 г.), на карте (1:10000) Генштаба ВС СССР (1976 г.) и после ее полного разрушения — на снимке, сделанном Google Earth из космоса в 2005 г. (по всей вероятности, церковь была полностью разрушена во второй половине 1990-х гг.).

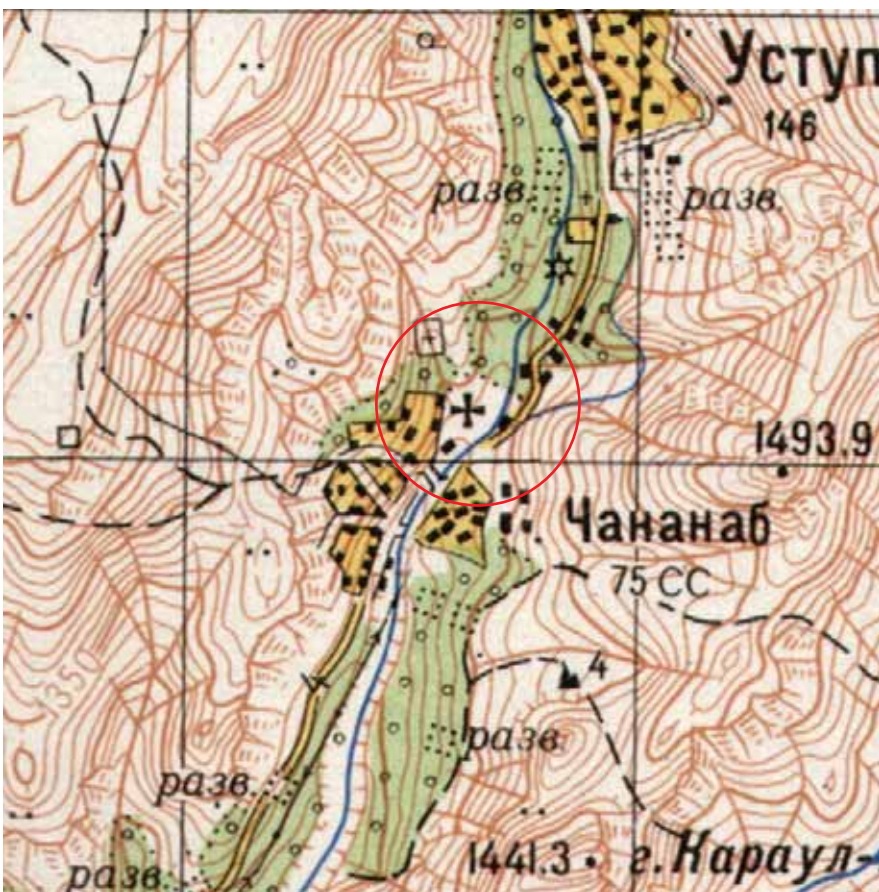
ALIAPAT VILLAGE, Nakhichevan District, Autonomous Republic of Nakhichevan. Sourb Astvatzatzin (Holy Virgin) Church (founded in the 17th century, rebuilt in 1887) as marked on the map (1976, scale: 1:10000) of the USSR General Military Headquarters; its site after its total demolition (Google Earth, 2005) probably perpetrated in the second half of the 1990s

Եկեղեցին հարավից և արևմուտքից (լուս.՝ Յ. Բադալյանի, 1980-ական թթ. կեսեր)

Вид церкви с юга и запада (фот. — О. Бадаляна, середина 1980-х гг.)

The church from the south and west (photos by H. Badalian, mid-1980s)

039°13'38.48"E, 45°23'59.53"N

ՑՂՆԱ ԳՅՈՒՂ (Նախիջևանի ԻՅ, Օրդուբադի շրջան). գյուղամիջի Ար. Աստվածածին եկեղեցու (ԺԲ-ԺԳ դդ., վրկռ. ԺԷ դար) տեղը ԽՍՀՄ գլխավոր զինվորական շտաբի 1:50000 մասշտաբի քարտեզի (1976 թ.) վրա և Google Earth-ի՝ 2013 թ. տիեզերքից կատարված լուսանկարներում

Եկեղեցին հարավ-արևմուտքից (լուս.՝ Ա. Վարդանյանի, 1980-ական թթ.)

039°01'09.44"E, 45°54'19.68"N

СЕЛО ЦХНА (Ордубадский район, Нахичеванская АР). Место церкви Сурб Аствацацин (Пресв. Богородицы) (осн. в XII-XIII вв., реконстр. в XVII в.), расположенной в центральной части села, на карте (1:50000) Генштаба ВС СССР (1976 г.) и на снимке, сделанном Google Earth из космоса в 2013 г.

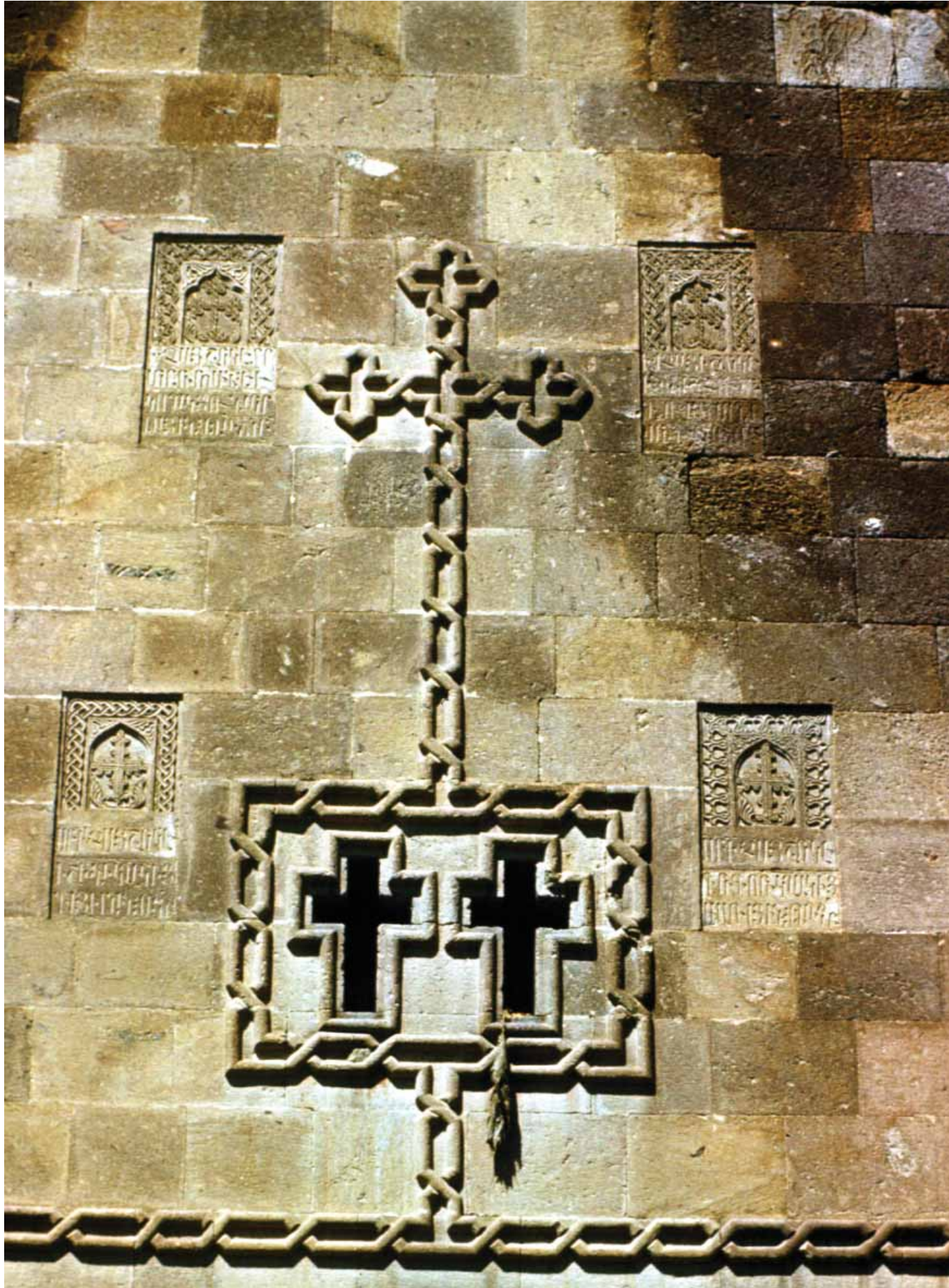
Вид церкви с юго-запада (фот. — А. Варданяна, 1980-е гг.)

TSEGHNA VILLAGE, Ordubad District, Autonomous Republic of Nakhijevan. Sourb Astvatzatzin (Holy Virgin) Church (built in the 12th to 13th cents., rebuilt in the 17th century) as marked on the map (1976, scale: 1:50000) of the USSR General Military Headquarters; the site of the annihilated church (Google Earth, 2013)

The church from the south-west (photo by A. Vardanian, 1980s)

ՅՂՆԱ ԳՅՈՒՂ (Նախիջևանի ԻՂ, Օրդուբադի շրջան). Սբ. Աստվածածին եկեղեցին հարավ-արևելքից և հյուսիս-արևելքից ճատվածներ 1990-ական թթ. վերջերին հիմնովին ոչնչացված եկեղեցուց (լուս.՝ Ա. Վարդանյանի, 1980-ական թթ.)

039°01'09.44"E, 45°54'19.68"N

СЕЛО ЦХНА (Ордубадский район, Нахичеванская АР). Вид церкви Сурб Аствацацин (Пресв. Богородицы) с юго-востока и северо-востока
Фрагменты церкви, полностью уничтоженной в конце 1990-х гг. (фот. — А. Варданяна, 1980-е гг.)

TSEGHNA VILLAGE, Ordubad District, Autonomous Republic of Nakhichevan. Sourb Astvatzatzin (Holy Virgin) Church from the south-east and north-east
Partial views of the church (photos by A. Vardanian, 1980s) totally annihilated in the late 1990s

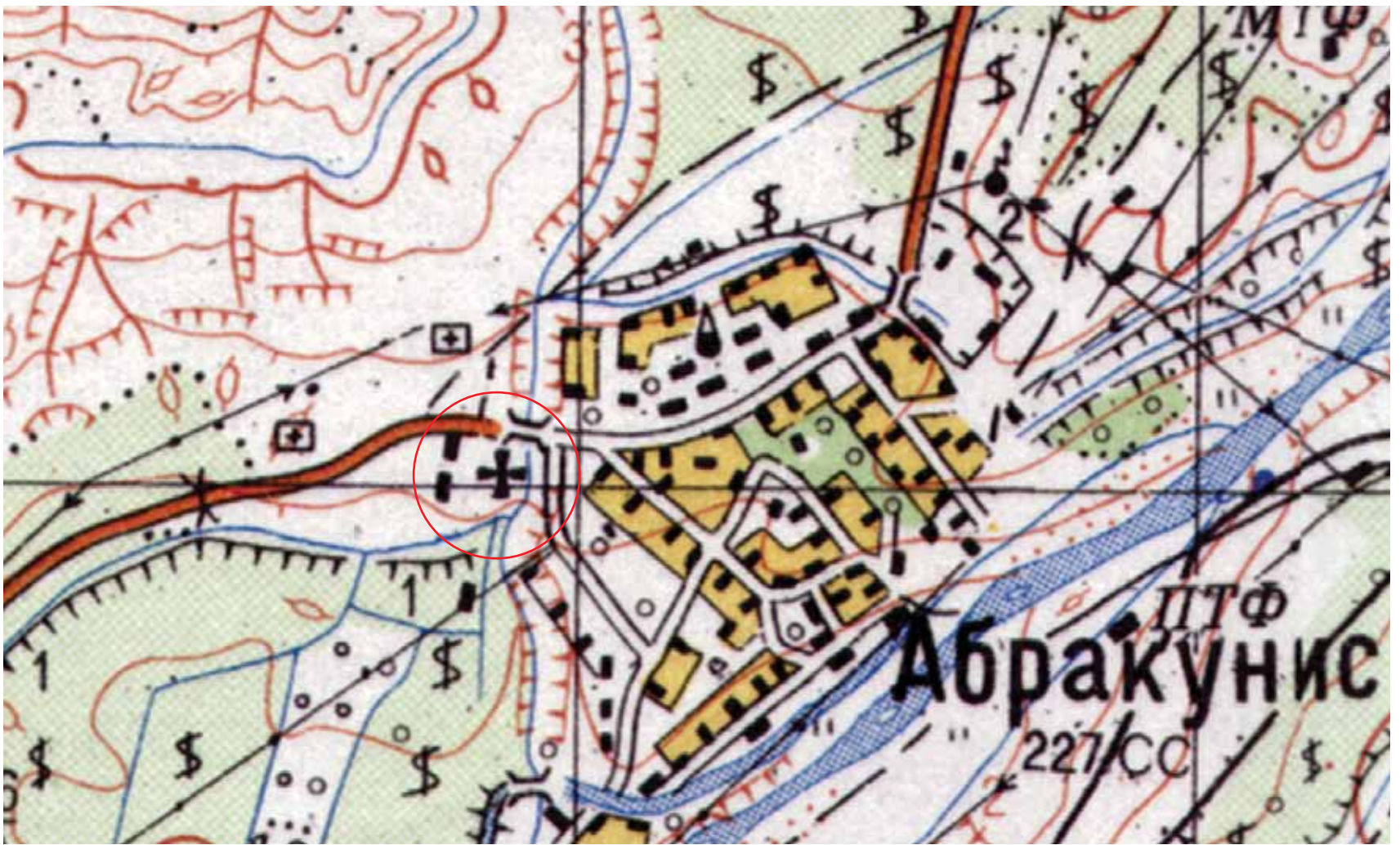

ՆԱԽԻՋԵՎԱՆ ՔԱՂԱՔ (Նախիջևանի ԻՊ). Ար. Գևորգ եկեղեցու (1869-1872 թթ.) տեղը ԽՍՀՄ գլխավոր զինվորական շտաբի 1:10000 մասշտաբի քարտեզի (1976 թ.) վրա և Google Earth-ի՝ 2008 թ. տիեզերքից կատարված լուսանկարում, որտեղ եկեղեցին այլևս զոյություն չունի (քանդել են 1990-ական թթ. երկրորդ կեսին): Եկեղեցին հարավ-արևմուտքից, արևմուտքից և հյուսիս-արևմուտքից (լուս. Յ. Զաքարյանի, 1980-ական թթ.)

ГОРОД НАХИЧЕВАНЬ (Нахичеванская АР). Место церкви Сурб Геворг (Св. Георгия) (1869-1872 гг.) на карте (1:10000) Генштаба ВС СССР (1976 г.) и на снимке, сделанном Google Earth из космоса в 2008 г., на котором церковь более не существует (была разрушена во второй половине 1990-х гг.). Вид церкви с юго-запада, запада и северо-запада (фот. — О. Закаряна, 1980-х гг.)

NAKHJEVAN CITY, Autonomous Republic of Nakhjevan. St. Gevorg (George) Church (built in 1869 to 1872) as marked on the map (1976, scale: 1:10000) of the USSR General Military Headquarters; its site from space (Google Earth, 2008) after its total annihilation in the second half of the 1990s. The church from the south-west, west and north-west (photos by H. Zakarian, 1980s)

039°12'32.36"E, 45°24'22.22"N

ԱՐՐԱԿՈՒՆԻՍ ԳՅՈՒՂ (Նախիջևանի ԻՂ, Ջուլֆայի շրջան). գյուղի արևմտյան եզրին գտնվող Սբ. Կարապետ վանքի (հիմնվել է 1381 թ. և վերականգնվել 1648-1649 թթ.) տեղը ԽՍՀՄ զլխավոր զինվորական շտաբի 1:50000 մասշտաբի քարտեզի (1976 թ.) վրա և Google Earth-ի՝ 2011 թ. տիեզերքից կատարված լուսանկարում ոչնչացումից հետո

СЕЛО АБРАКУНИС (Джульфинский район, Нахичеванская АР). Место монастыря Сурб Карпет (Св. Предтечи) (постр. в 1381 г., восстановлен в 1648-49 гг.), расположенного на западной окраине села, на карте (1:50000) Генштаба ВС СССР (1976 г.) и после уничтожения — на снимке, сделанном Google Earth из космоса в 2011 г.

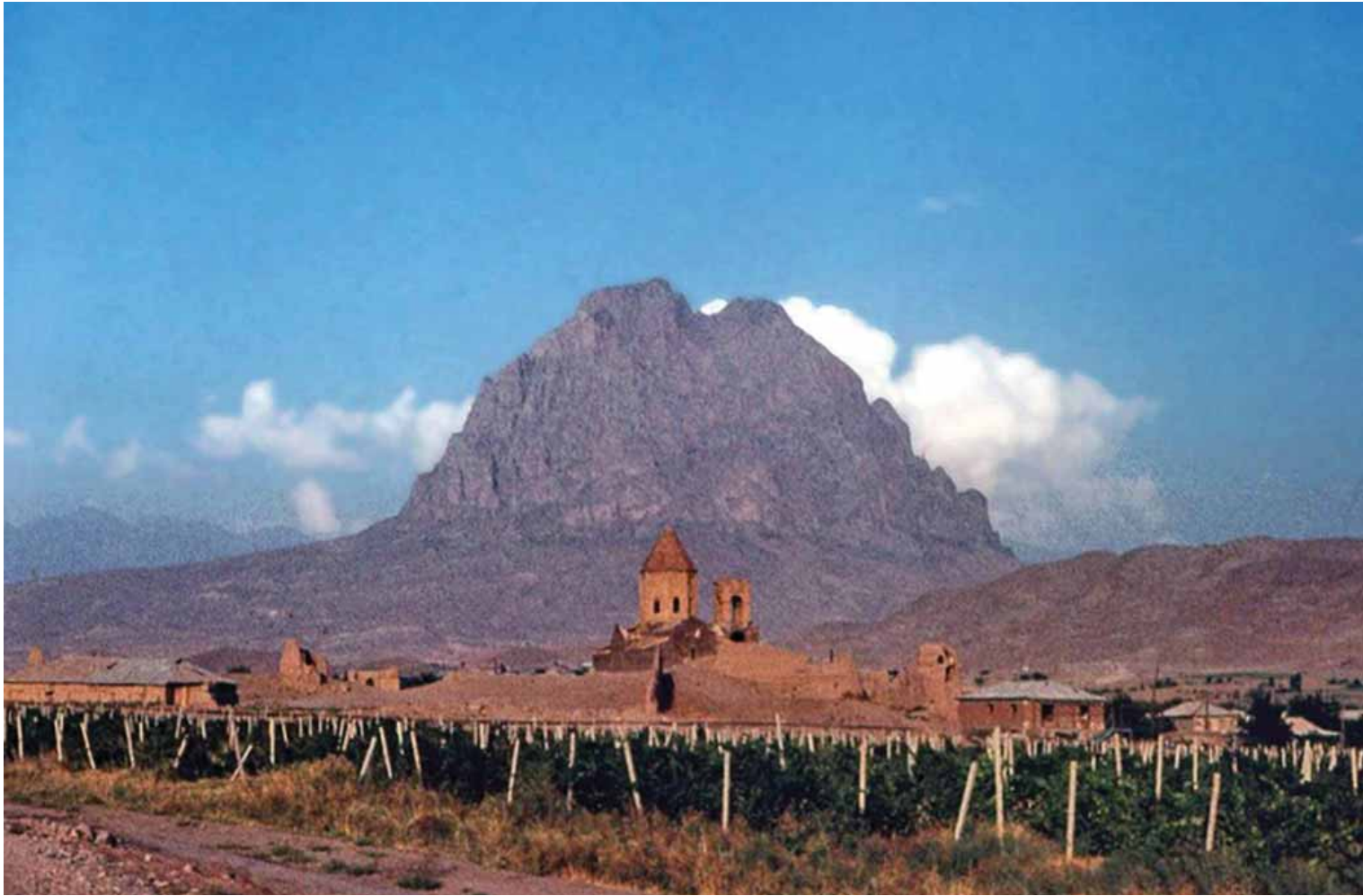
ABRAKUNIS VILLAGE, Julfa District, Autonomous Republic of Nakhijevan. Sourb Karapet (Holy Precursor) Monastery (built in 1381; restored in 1648 to 1649), once located at the western edge of the village, as marked on the map (1976, scale: 1:50000) of the USSR General Military Headquarters; its site after its total annihilation (Google Earth, 2011)

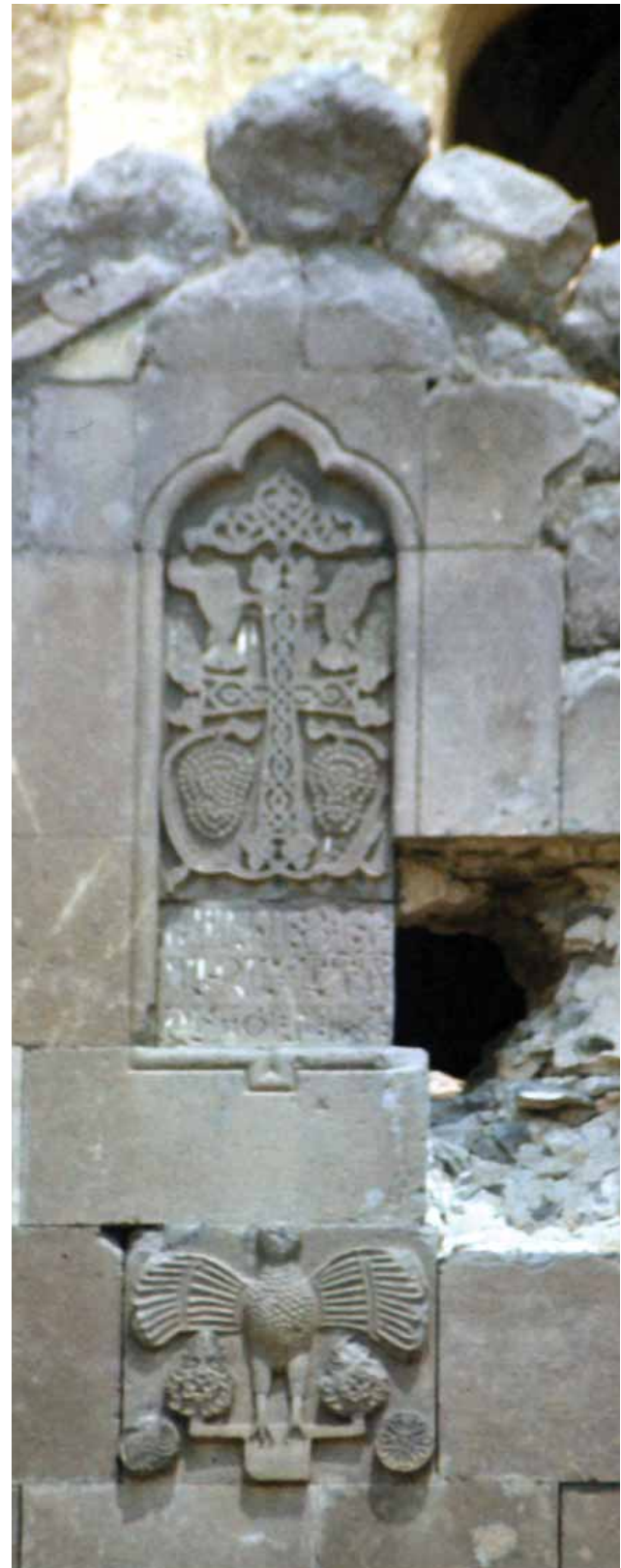
Վանքը հարավից (լուս.՝ Ա. Վարդանյանի, 1986 թ.)

Вид монастыря с юга (фот. — А. Варданяна, 1986 г.)

The monastery from the south (photo by A. Vardanian, 1986)

039°08'14.00"E, 45°37'58.71"N

Արրակունիսի Սր. Կարապետ վանքը հյուսիս-արևմուտքից (լուս.՝ Ա. Բուլանովի, 1980-ական թթ.)
 Վանքատեղին 1990-ական թթ. վերջերին կատարված հիմնահատակ ոչնչացումից հետո (լուս.՝ Ա. Սիմի, 2005 թ.)

Вид монастыря Сурб Карпет (Св. Предтечи) в селе Абракунис с северо-запада (фот. — С. Буланова, 1980-е гг.)
 Место монастыря после его полного уничтожения, осуществленного в конце 1990-х гг. (фот. — С. Сима, 2005 г.)

Sourb Karapet (Holy Precursor) Monastery from the north-west (photo by S. Bulanov, 1980s)
 The site of the monastery after its complete annihilation in the late 1990s (photo by S. Sim, 2005)

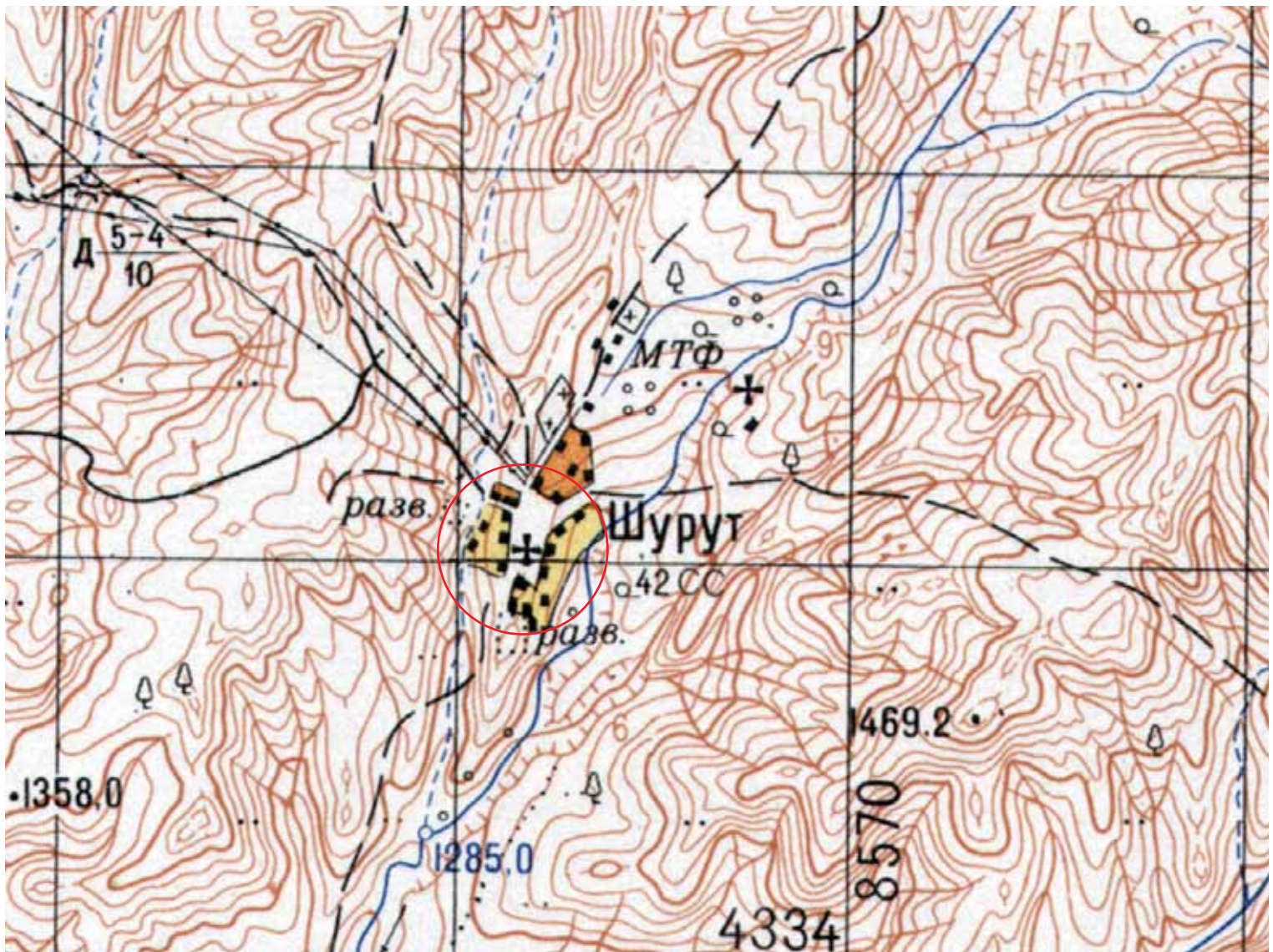
Վանքը հարավ-արևմուտքից և դրվագ արևմտյան ճակատից (լուս.՝ Ա. Կարդանյանի, 1980-ական թթ.)

Вид монастыря с юго-запада и фрагмент западного фасада (фот. — А. Варданяна, 1980-е гг.)

The monastery from the south-west; a partial view of its western facade (photos by A. Vardanian, 1980s)

039°08'14.00"E, 45°37'58.71"N

ՇՈՐՈՏ ԳՅՈՒՂ (Նախիջևանի իշ, Ջուլֆայի շրջան). Սր. Հակոբ վանքի (վրկռ. 1642 թ.) տեղը ԽՍՀՄ գլխավոր զինվորական շտաբի 1:50000 մասշտաբի քարտեզի (1976 թ.) վրա Վանքը հարավ-արևմուտքից մինչև 1990-ական թթ. սկզբները (լուս. Ալ. Թամանյանի մասնավոր հավաքածու, 1910-ական թթ.)

Վանքատեղին 1990-ական թթ. վերջերին կատարված հիմնահատակ ոչնչացումից հետո (լուս. Ս. Սիմի, 2005 թ.)

СЕЛО ШОРОТ (Джультфинский район, Нахичеванская АР). Место монастыря Сурб Акоп (Св. Иакова) (реконстр. в 1642 г.) на карте (1:50000) Генштаба ВС СССР (1976 г.) Вид монастыря до начала 1990-х гг. с юго-запада (фот. — личная коллекция Ал. Таманяна, 1910-е гг.)

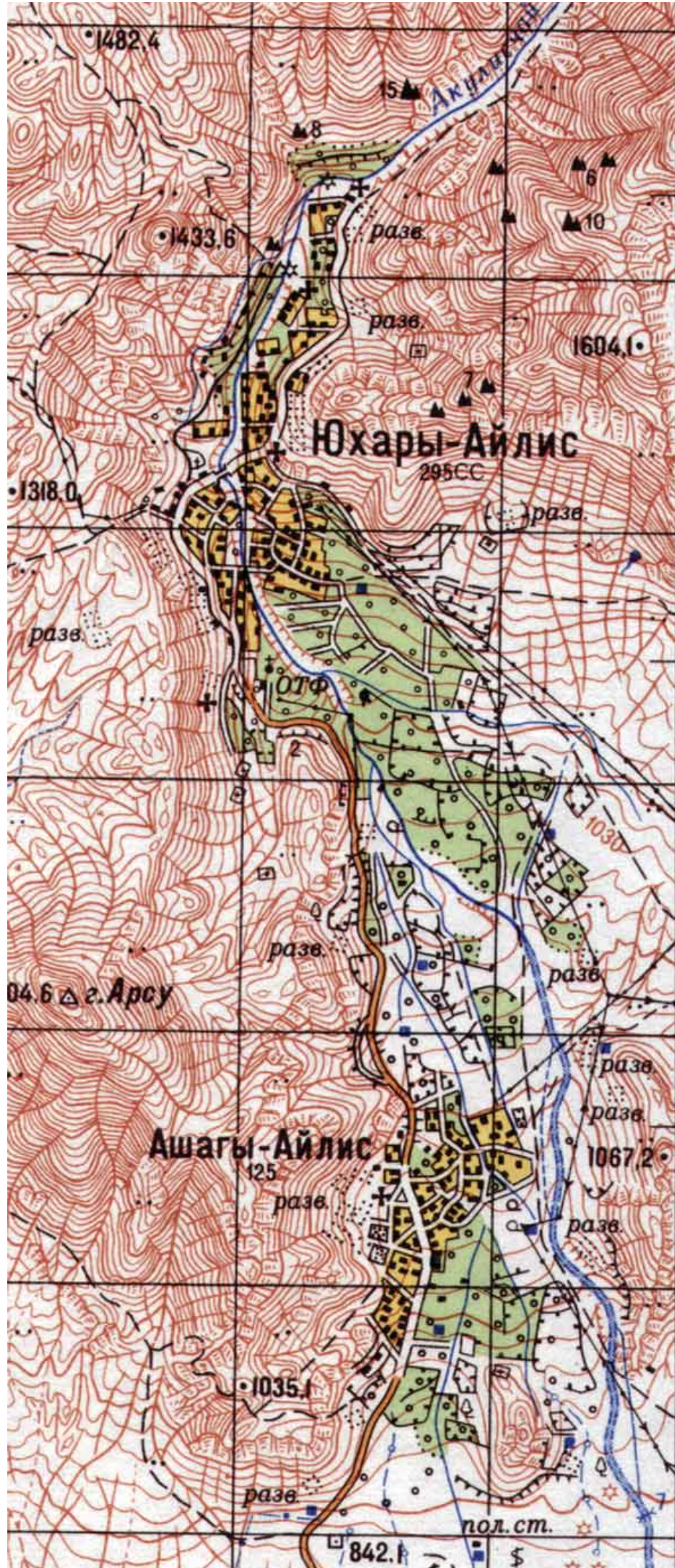
Место монастыря после полного уничтожения в конце 1990-х гг. (фот. — С. Сима, 2005 г.)

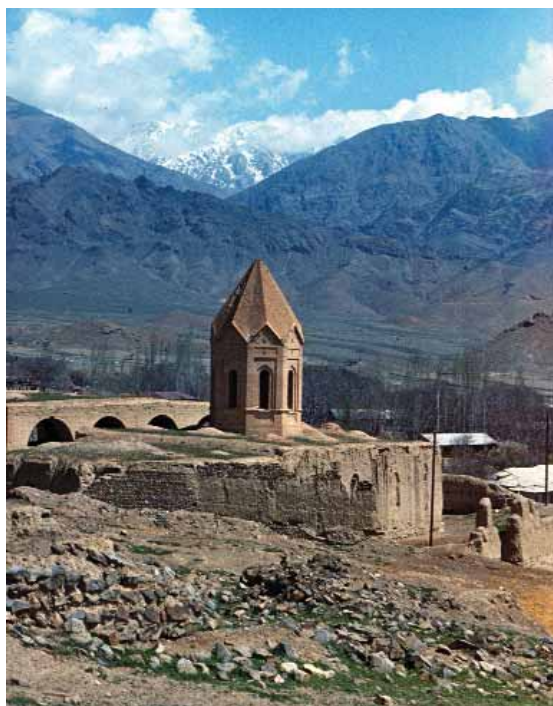
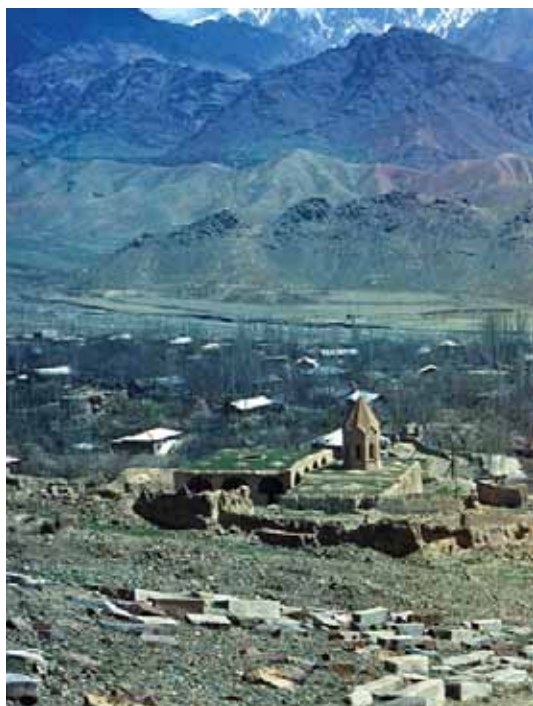
SHOROT VILLAGE, Julfa District, Autonomous Republic of Nakhijevan. St. Hakob (Jacob) Monastery (rebuilt in 1642) as marked on the map (1976, scale: 1:50000) of the USSR General Military Headquarters The monastery from the south-west before the early 1990s (from Al. Tamanian's private collection, 1910s)

The site of the monastery after its complete annihilation in the late 1990s (photo by S. Sim, 2005)

039°08'55.44"E, 45°48'20.90"N

ԱԳՈՒԼԻՍ ԳՅՈՒՂ (Նախիջևանի ԻՂ, Օրդուբադի շրջան). շուրջ մեկ տասնյակ վանք ու եկեղեցի ունեցող երբեմնի զուտ հայաբնակ ծաղկուն գյուղաքաղաք Ագուլիսը (Վերին և Ներքին թաղերով, այժմ Յուխարի և Աշաղի Այլիս) ԽՍՀՄ զինվորական գլխավոր շտաբի 1:50000 մասշտաբի քարտեզի (1976 թ.) վրա և Google Earth-ի տիեզերքից կատարված լուսանկարում

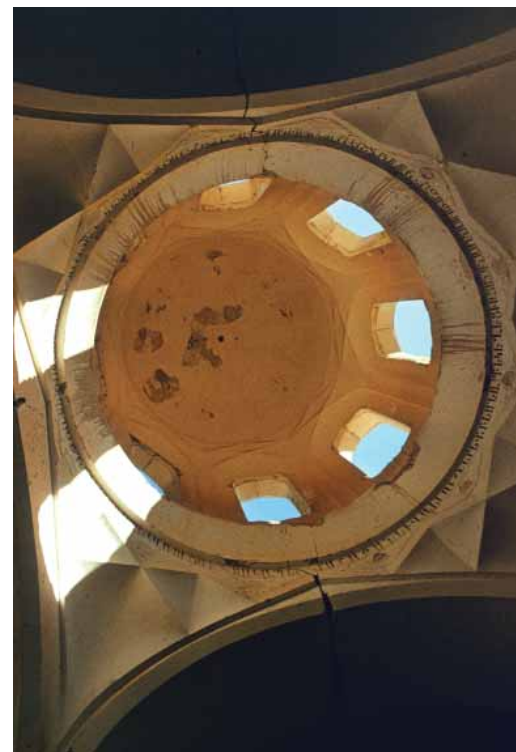
СЕЛО АГУЛИС (Ордубадский район, Нахичеванская АР). Место некогда населенного лишь армянами цветущего поселка Агулис (с кварталами Верин (Верхний) и Неркин (Нижний), ныне — Юхари и Ашаги Айлис), в котором насчитывалось около одного десятка монастырей и церквей, на карте (1:50000) Генштаба ВС СССР (1976 г.) и на снимке, сделанном Google Earth из космоса.

AGULIS VILLAGE, Ordubad District, Autonomous Republic of Nakhijevan. The once prosperous and purely Armenian-inhabited village town of Agulis (boasting around ten churches and monasteries), with its Upper and Lower Quarters (now: Youkhari Aylis and Ashaghi Aylis), as marked on the map (1976, scale: 1:50000) of the USSR General Military Headquarters; its site from space (Google Earth, 2011)

Ներքին Ագուլիսի Ամառային կամ Սր. Նշան և Սր. Ստեփանոս եկեղեցիները իսպառ ոչնչացված 1990-ական թթ. վերջերին (լուս.՝ Զ. Սարգսյանի, 1987 թ.)

Церкви Амарайин (Летняя) или Сурб Ншан (Святого Знамения) и Сурб Степанос (Св. Стефана), полностью уничтожены в конце 1990-х гг. (фот. — З. Саргсяна, 1987 г.)

Amarayin (Summer) or Sourb Nshan (Holy Sign) and St. Stepanos (Stephen) Churches of Lower Agulis, both totally annihilated in the late 1990s (photos by Z. Sargissian, 1987)

ԱԳՈՒԼԻՍ ԳՅՈՒՂ (Նախիջևանի ԻՂ, Օրդուբադի շրջան). Վերին թաղի Սր. Հովհաննես Մկրտիչ եկեղեցու (վրկռ. ժէ դար) տեղը ԽՍՀՄ զինվորական գլխավոր շտաբի 1:50000 մասշտաբի քարտեզի (1976 թ.) վրա և 1990-ական թթ. վերջերին իսպառավերելուց հետո Google Earth-ի՝ 2011 թ. տիեզերքից կատարված լուսանկարում

СЕЛО АГУЛИС (Ордубадский район, Нахичеванская АР). Место церкви Сурб Ованнес Мкртич (Св. Иоанна Крестителя) (реконстр. в XVII в.) квартала Верин (Верхнего) на карте (1:50000) Генштаба ВС СССР (1976 г.) и после ее полного уничтожения в конце 1990-х гг. — на снимке, сделанном Google Earth из космоса в 2011 г.

AGULIS VILLAGE, Ordubad District, Autonomous Republic of Nakhijevan. St. Hovhannes Mkrtych (John the Baptist) Church (rebuilt in the 17th century), Upper Agulis, as marked on the map (1976, scale: 1:50000) of the USSR General Military Headquarters; its site after its total annihilation in the late 1990s (Google Earth, 2011)

Եկեղեցին հարավից և հատվածներին ծավալներից (լուս.՝ Զ. Սարգսյանի, 1987 թ.)

Вид церкви с юга и фрагмент изнутри (фот. — З. Саргсяна, 1987 г.)

The church from the south; a partial view of its interior (photos by Z. Sargissian, 1987)

ԱԳՈՒԼԻՍ ԳՅՈՒՂ (Նախիջևանի ԻՂ, Օրդուբադի շրջան). Վերին թաղի Սբ. Հակոբ հայրապետ եկեղեցու (վրկռ. ժԷ դար) տեղը ԽՍՀՄ զինվորական գլխավոր շտաբի 1:50000 մասշտաբի քարտեզի (1976 թ.) վրա և 1990-ական թթ. վերջերին հիմնահատակ ավերելուց հետո Google Earth-ի 2011 թ. տիեզերքից կատարված լուսանկարում

СЕЛО АГУЛИС (Ордубадский район, Нахичеванская АР). Место церкви Сурб Акоп Айрапет (Св. Иакова Низибийского) (реконстр. в XVII в.) квартала Верин (Верхнего) на карте (1:50000) Генштаба ВС СССР (1976 г.) и после ее полного уничтожения в конце 1990-х гг. — на снимке, сделанном Google Earth из космоса в 2011 г.

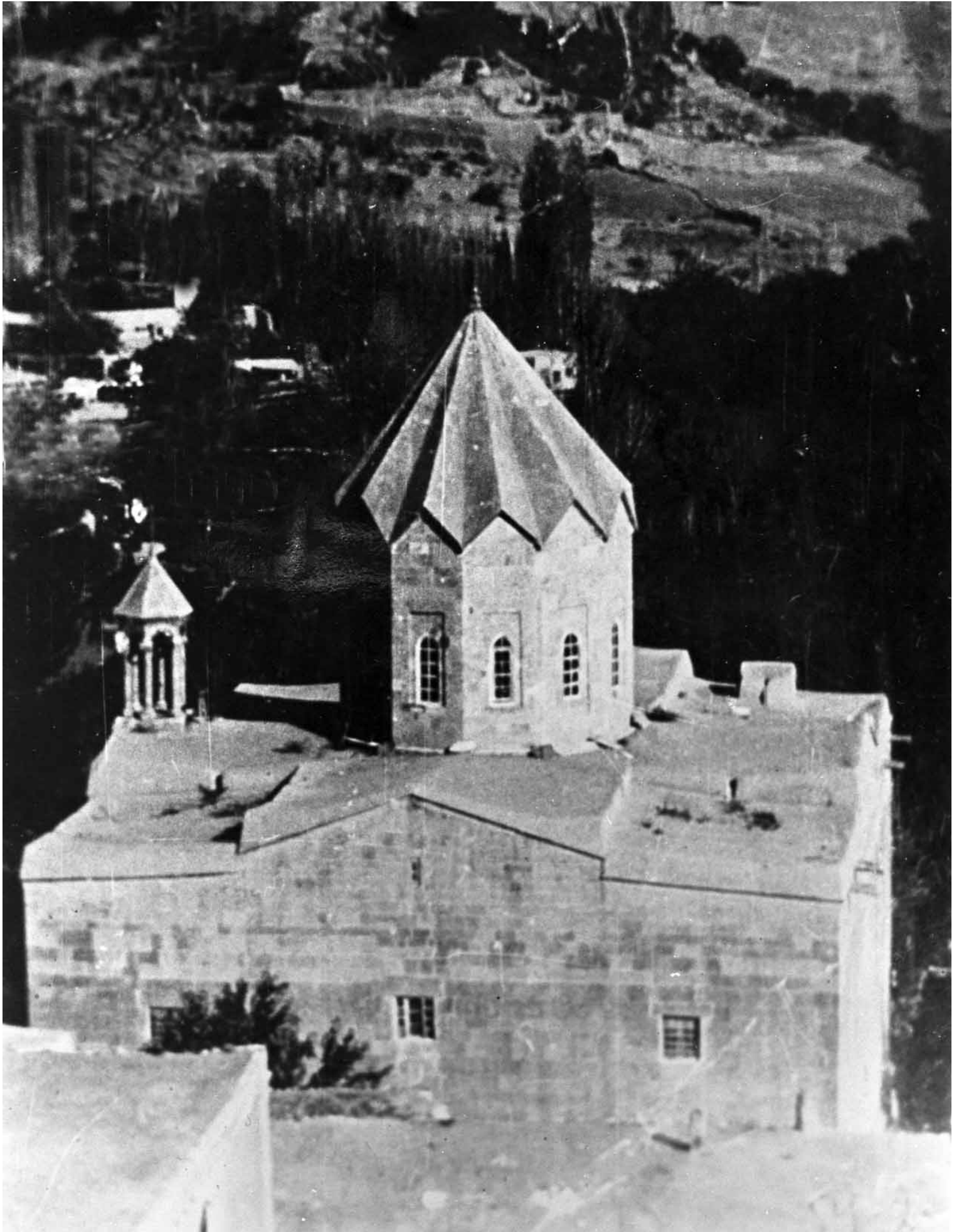
AGULIS VILLAGE, Ordubad District, Autonomous Republic of Nakhijevan. St. Hakob Hayrapet (Jacob of Nisibis) Church (rebuilt in the 17th century), Upper Agulis, as marked on the map (1976, scale: 1:50000) of the USSR General Military Headquarters; its site after its total annihilation in the late 1990s (Google Earth, 2011)

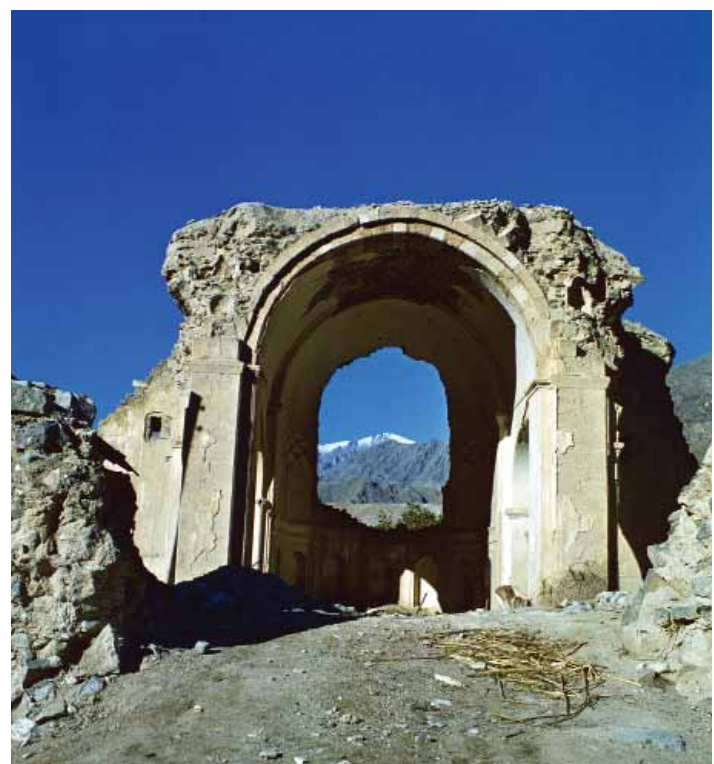
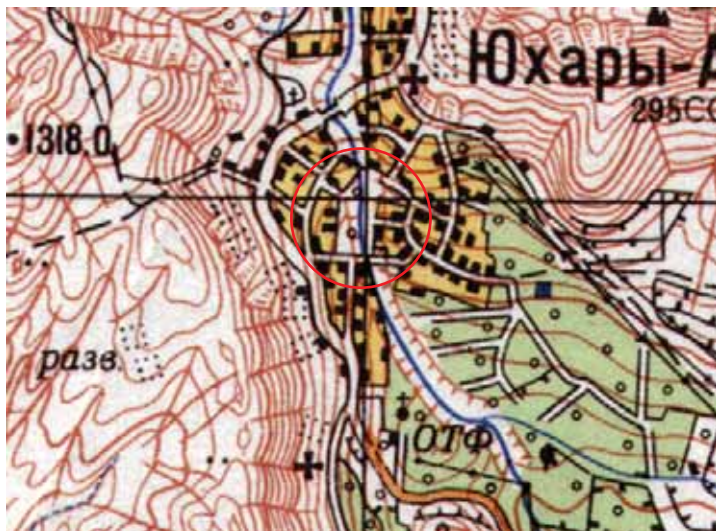
Եկեղեցին հյուսիս-արևմուտքից և հատված ներքին ծավալներից (լուս.՝ Զ. Սարգսյանի, 1987 թ.)

Вид церкви с северо-запада и фрагмент изнутри (фот. — З. Саргсяна, 1987 г.)

The church from the north-west; a partial view of its interior (photos by Z. Sargissian, 1987)

038°56'57.86"E, 45°58'52.09"N

ԱԳՈՒԼԻՍ ԳՅՈՒՂ (Նախիջևանի ԻՂ, Օրդուբադի շրջան). Վերին բաղի Աբ. Շնավոն եկեղեցու (վրկռ. ժէ դար) տեղը ԽՍՀՄ զինվորական գլխավոր շտաբի 1:50000 մասշտաբի քարտեզի (1976 թ.) վրա և 1990-ական թթ. վերջերին հիմնահատակ ավերելուց հետո Google Earth-ի՝ 2011 թ. տիեզերքից կատարված լուսանկարում

СЕЛО АГУЛИС (Ордубадский район, Нахичеванская АР). Место церкви Сурб Шмавон (Св. Симона) (реконстр. в XVII в.) квартала Верин (Верхнего) на карте (1:50000) Генштаба ВС СССР (1976 г.) и после ее полного уничтожения в конце 1990-х гг. — на снимке, сделанном Google Earth из космоса в 2011 г.

AGULIS VILLAGE, Ordubad District, Autonomous Republic of Nakhijevan. St. Shmavon (Simon Cananeus) Church (rebuilt in the 17th century), Upper Agulis, as marked on the map (1976, scale: 1:50000) of the USSR General Military Headquarters; its site after its total annihilation in the late 1990s (Google Earth, 2011)

Եկեղեցին հարավից (1930 թ.), հարավ-արևմուտքից և արևմուտքից (լուս.՝ Զ. Սարգսյանի, 1987 թ.)

Вид церкви с юга (1930 г.), юго-запада и запада (фот. — З. Саргсян, 1987 г.)

The church from the south (photo 1930), south-west and west (photos by Z. Sargissian, 1987)

038°57'09.13"E, 45°58'45.80"N

ԱԳՈՒԼԻՍ ԳՅՈՒՂ (Նախիջևանի ԻՂ, Օրդուբադի շրջան). Վերին քաղի Ար. Աստվածածին Մեծ անապատի (վրկռ. ժե դար) տեղը ԽՍՀՄ զինվորական գլխավոր շտաբի 1:50000 մասշտաբի քարտեզի (1976 թ.) վրա և 1990-ական թթ. վերջերին հիմնահատակ ավերելուց հետո Google Earth-ի՝ 2011 թ. տիեզերքից կատարված լուսանկարում

СЕЛО АГУЛИС (Ордубадский район, Нахичеванская АР). Место скита Сурб Аствацацин Мец Анапат (Большой Скит Святой Богородицы) (реконстр. в XVII в.) квартала Верин (Верхнего) на карте (1:50000) Генштаба ВС СССР (1976 г.) и после ее полного уничтожения в конце 1990-х гг. — на снимке, сделанном Google Earth из космоса в 2011 г.

AGULIS VILLAGE, Ordubad District, Autonomous Republic of Nakhijevan. Sourb Astvatzatzin (Holy Virgin) Great Cloister (rebuilt in the 17th century), Upper Agulis, as marked on the map (1976, scale: 1:50000) of the USSR General Military Headquarters; its site after its total annihilation in the late 1990s (Google Earth, 2011)

Համալիրի մնացորդները հարավ-արևմուտքից, զանգակատունը հարավից (լուս.՝ Ջ. Սարգսյանի, 1987 թ.)

Остатки монастырского комплекса с юго-запада, вид колокольни с юга (фот. — З. Саргсяна, 1987 г.)

The remnants of the cloister from the south-west; its belfry from the south (photos by Z. Sargissian, 1987)

ԱԳՈՒԼԻՍ ԳՅՈՒՂ (Նախիջևանի իշ, Օրդուբադի շրջան). Վերին բաղի Սբ. Քրիստափոր եկեղեցու (վրկռ. 1671-1675 թթ.) տեղը ԽՍՀՄ զինվորական գլխավոր շտաբի 1:50000 մասշտաբի քարտեզի (1976 թ.) վրա և 1990-ական թթ. վերջերին հողին հավասարեցնելուց հետո Google Earth-ի 2011 թ. տիեզերքից կատարված լուսանկարում

СЕЛО АГУЛИС (Ордубадский район, Нахичеванская АР). Место церкви Сурб Кристапор (Св. Христофора) (реконстр. в 1671-1675 гг.) квартала Верин (Верхнего) на карте (1:50000) Генштаба ВС СССР (1976 г.) и после ее полного уничтожения в конце 1990-х гг. — на снимке, сделанном Google Earth из космоса в 2011 г.

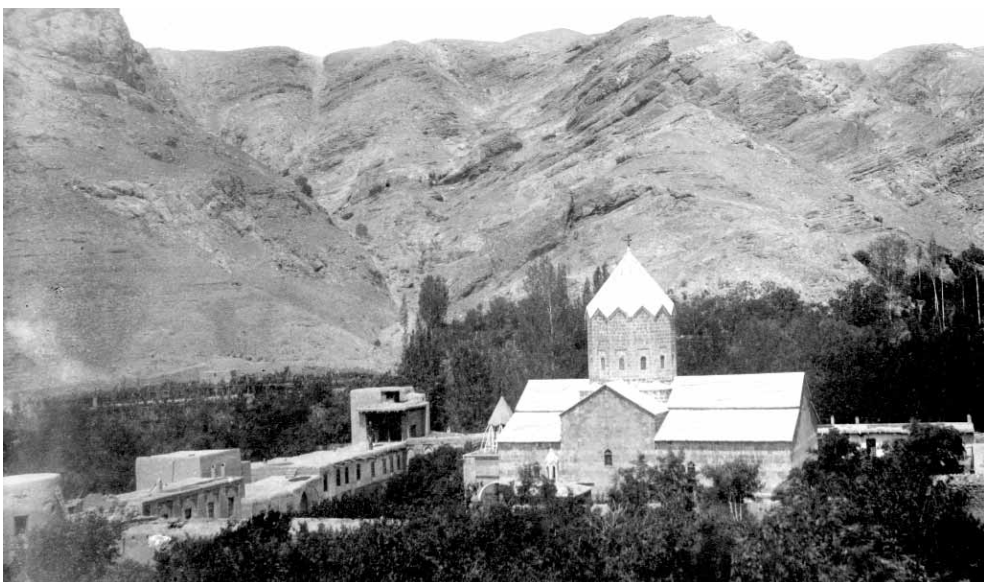
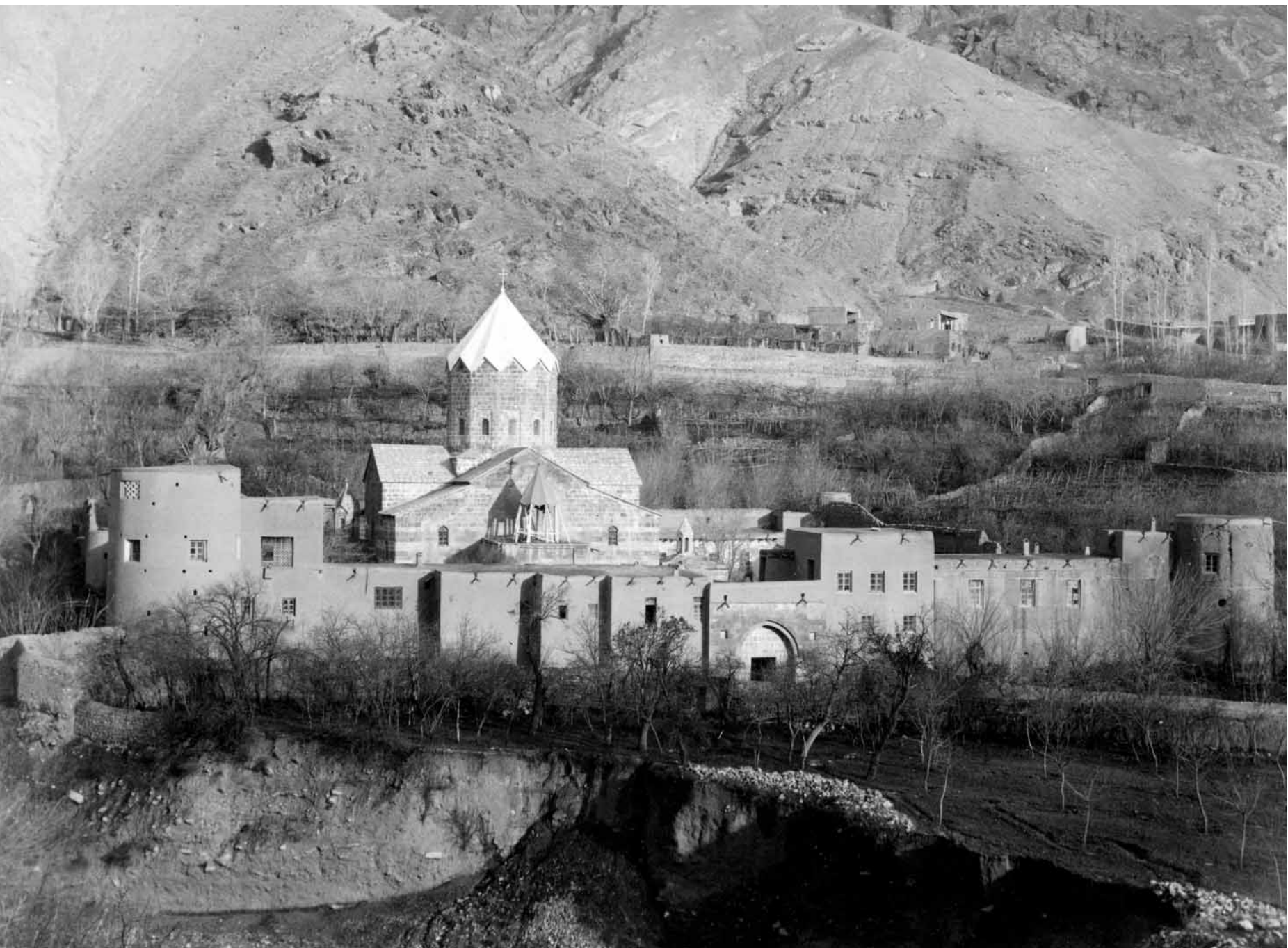
AGULIS VILLAGE, Ordubad District, Autonomous Republic of Nakhijevan. St. Christapor (Christopher) Church (rebuilt in 1671 to 1675), Upper Agulis, as marked on the map (1976, scale: 1:50000) of the USSR General Military Headquarters; its site after its total annihilation in the late 1990s (Google Earth, 2011)

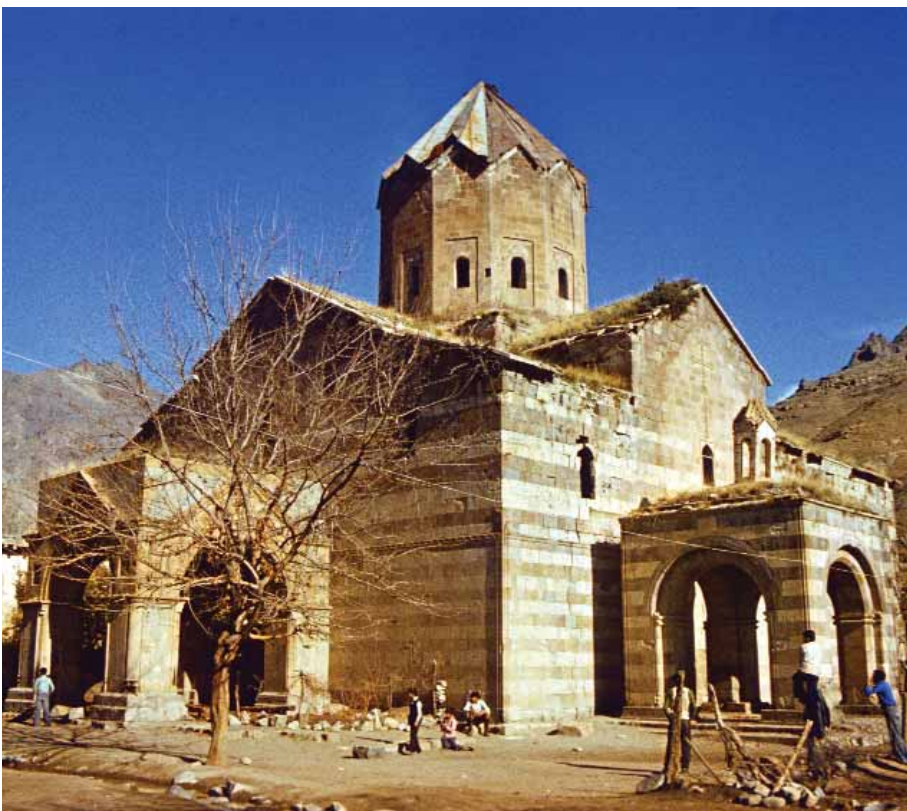
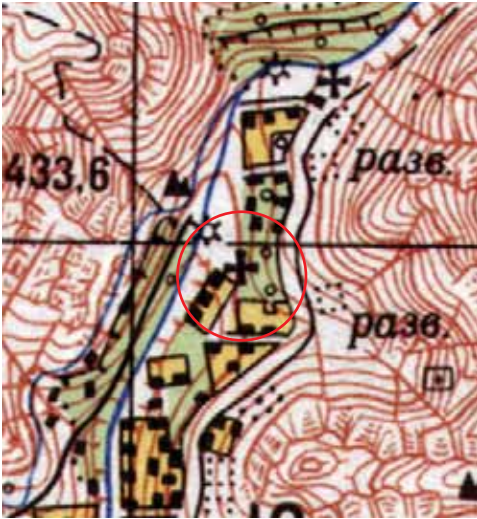
Եկեղեցին արևմուտքից, հարավից և թմբուկը հարավ-արևելքից (լուս.՝ Զ. Սարգսյանի, 1987 թ.)

Вид церкви с запада, юга и вид барабана с юго-востока (фот. — З. Саргсяна, 1987 г.)

The church from the west and south; its tambour from the south-east (photos by Z. Sargissian, 1987)

038°57'26.83"E, 45°58'51.43"N

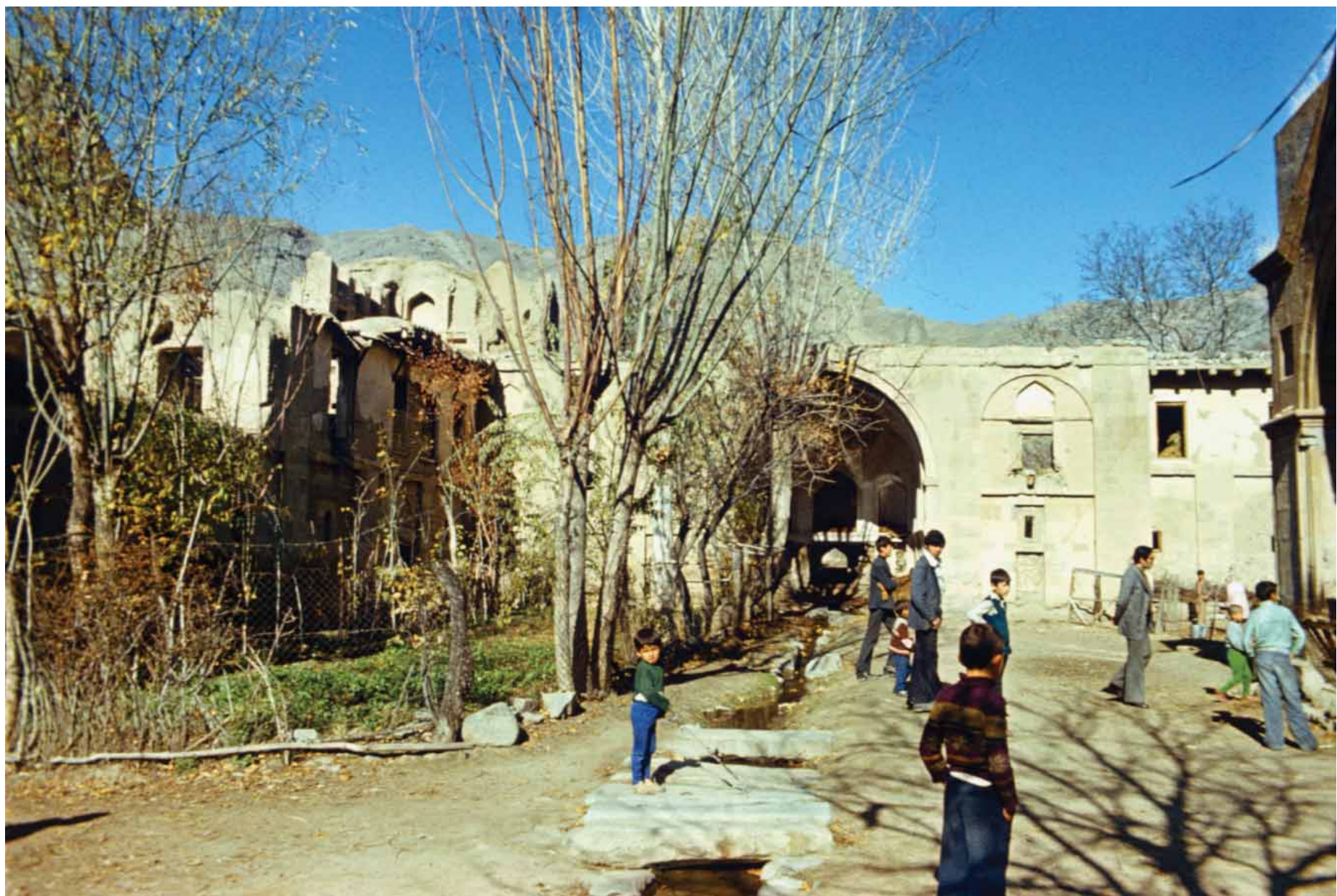

ԱԳՈՒԼԻՍ ԳՅՈՒՂ (Նախիջևանի ԻՅ, Օրդուբադի շրջան). Վերին թաղի Սբ. Թովմա առաքյալ վանքը (վրկռ. ժե դար) արևմուտքից, հարավ-արևելքից և հարավից (լուս.՝ 1900-1910-ական թթ.) Վանքի տեղը ԽՍՀՄ զինվորական գլխավոր շտաբի 1:50000 մասշտաբի քարտեզի (1976 թ.) վրա և 1990-ական թթ. վերջերին հիմնահատակ ավերելուց հետո Google Earth-ի 2011 և 2016 թթ. տիեզերքից կատարված լուսանկարներում: Վերջին նկարից երևում է, որ վանքի տեղում արդեն մզկիթ են կառուցել: Եկեղեցին հարավ-արևմուտքից և հատված որմնանկարազարդ թմբուկից (լուս.՝ Զ. Սարգսյանի, 1987 թ.)

038°57'46.37"E, 45°58'56.65"N

СЕЛО АГУЛИС (Ордубадский район, Нахичеванская АР). Вид монастыря апостола Сурб Товма (Св. Фомы) (реконстр. в XVII в.) квартала Верин (Верхнего) с запада, юго-востока и юга (фот. — 1900-1910-х гг.) Место монастыря на карте (1:50000) Генштаба ВС СССР (1976 г.) и после ее полного уничтожения в конце 1990-х гг. — на снимках, сделанных Google Earth из космоса в 2011 и 2016 гг. На последнем снимке очевидно, что на месте монастыря уже построена мечеть. Вид церкви с юго-запада и фрагмент барабана, разрисованного фресками (фот. — З. Саргсяна, 1987 г.)

AGULIS VILLAGE, Ordubad District, Autonomous Republic of Nakhichevan. St. Tovma Arakyal (Thomas the Apostle) Monastery (rebuilt in the 17th century), Upper Agulis, from the west, south-east and south (photos 1900s to 1910s) The monastery as marked on the map (1976, scale: 1:50000) of the USSR General Military Headquarters; its site after its total annihilation in the late 1990s (Google Earth, 2011, 2016). As seen in the photo above (on the right), a mosque has been built in its site. The monastic church from the south-west; a partial view of its tambour which was adorned with frescoes (photos by Z. Sargissian, 1987)

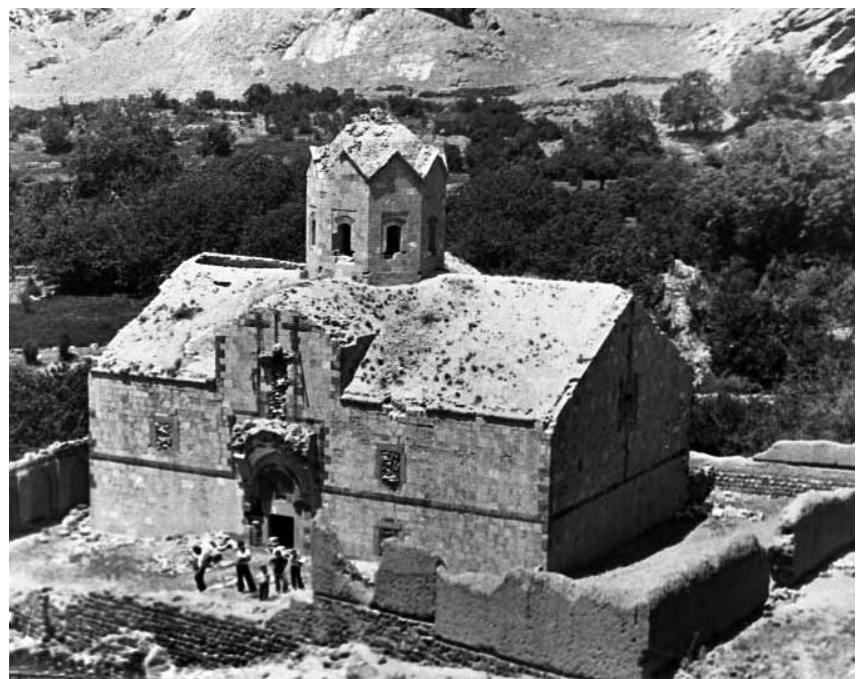
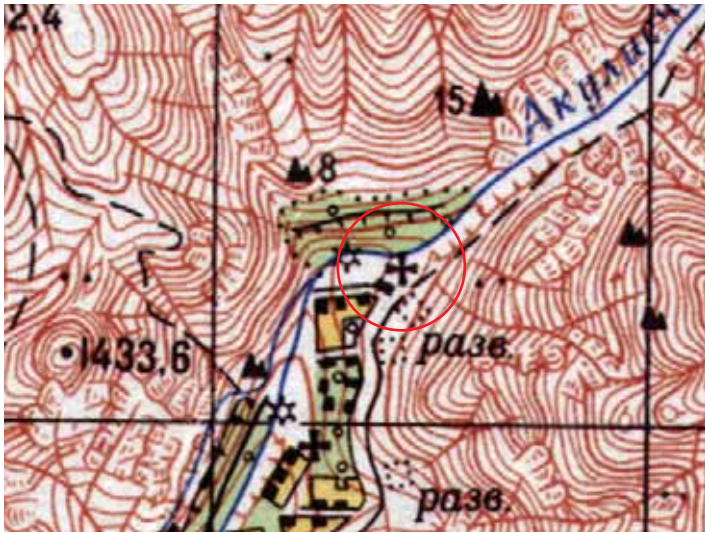

Ագուլիսի Վերին բաղի Սբ. Թովմա առաքյալ վանքի շրջապարսպի նեջ գտնվող բաց խորանը

Открытый алтарь, расположенный внутри ограды монастыря апостола Сурб Товма (Св. Фомы) квартала Верин (Верхнего) Агулиса

The open sanctuary within the ramparts of the monastery of St. Tovma Arakyal (Thomas the Apostle), Upper Agulis

038°57'46.37"E, 45°58'56.65"N

ԱԳՈՒԼԻՍ ԳՅՈՒՂ (Նախիջևանի ԻՂ, Օրդուբադի շրջան). Վերին թաղի Ար. Ստեփանոս եկեղեցու (ԺԲ-ԺԳ դդ., վրկռ. ԺԷ դար) տեղը ԽՍՀՄ զինվորական գլխավոր շտաբի 1:50000 մասշտաբի քարտեզի (1976 թ.) վրա և 1990-ական թթ. վերջերին հողին հավասարեցնելուց հետո Google Earth-ի՝ 2011 թ. տիեզերքից կատարված լուսանկարում

СЕЛО АГУЛИС (Ордубадский район, Нахичеванская АР). Место церкви Сурб Степанос (Св. Стефана) квартала Верин (Верхнего) (реконстр. в XVII в.) на карте (1:50000) Генштаба ВС СССР (1976 г.) и после ее полного уничтожения в конце 1990-х гг. — на снимке, сделанном Google Earth из космоса в 2011 г.

AGULIS VILLAGE, Ordubad District, Autonomous Republic of Nakhijevan. St. Stepanos (Stephen) Church (rebuilt in the 17th century), Upper Agulis, as marked on the map (1976, scale: 1:50000) of the USSR General Military Headquarters; its site after its total annihilation in the late 1990s (Google Earth, 2011)

Եկեղեցին հարավից և հարավ-արևելքից (լուս.՝ Զ. Սարգսյանի, 1987 թ.)
 038°58'00.40"E, 45°59'04.73"N

Вид церкви с юга и юго-востока (фот. — З. Саргсян, 1987 г.)

The church from the south and south-east (photos by Z. Sargissian, 1987)

ՋՈՒԴԱ ԳՅՈՒՂ (այժմ՝ Գյուլիստան, Նախիջևանի ԻՂ, Ջուլֆայի շրջան). գյուղի հարավարևմտյան եզրին մինչև առնվազն 2003 թ. պահպանվում էր Սբ. Գևորգ կիսավեր եկեղեցին (1851 թ.), որի հատակածևր, շրջապարսպով հանդերձ, հստակ տեսանելի էր Google Earth-ի՝ 2003 թ. տիեզերքից կատարված լուսանկարում, մինչդեռ արդեն 2008 թ. լուսանկարում եկեղեցին այլևս գոյություն չուներ (հետևաբար հիմնահատակ ավերուճը տեղի է ունեցել 2003-2008 թթ. միջակայքում):

СЕЛО ДЖУГА (ныне — Гюлистан, Джульфинский район, Нахичеванская АР). Как минимум до 2003 г. на юго-западной окраине села стояла полуразрушенная церковь Сурб Геворг (Св. Георгия) (1851 г.), контуры фундамента и ограда которой отчетливо были видны на снимке, сделанном Google Earth из космоса в 2003 г. Тем временем, на снимке 2008 г. церковь более не существовала (следовательно, полное уничтожение ее произошло в период между 2003-2008 гг.).

JUGHA (now: Gyulistan) VILLAGE, Julfa District, Autonomous Republic of Nakhijevan. Until at least 2003, the semi-ruined church of St. Gevorg (George), dating from 1851, was preserved at the south-western edge of the village: the contours of its foundations and its enclosure are clearly discernible in a Google Earth photo of 2003. Another photograph taken from space in 2008 shows only the devastated site of the church, which suggests that it was levelled to the ground between 2003 and 2008.

Եկեղեցին հարավից և հարավ-արևելքից (լուս.՝ Զ. Սարգսյանի, 1987 թ.)

Вид церкви с юга и юго-востока (фот. — З. Саргсяна, 1987 г.)

The church from the south and south-east (photos by Z. Sargissian, 1987)

038°58'48.94"E, 45°35'04.03"N

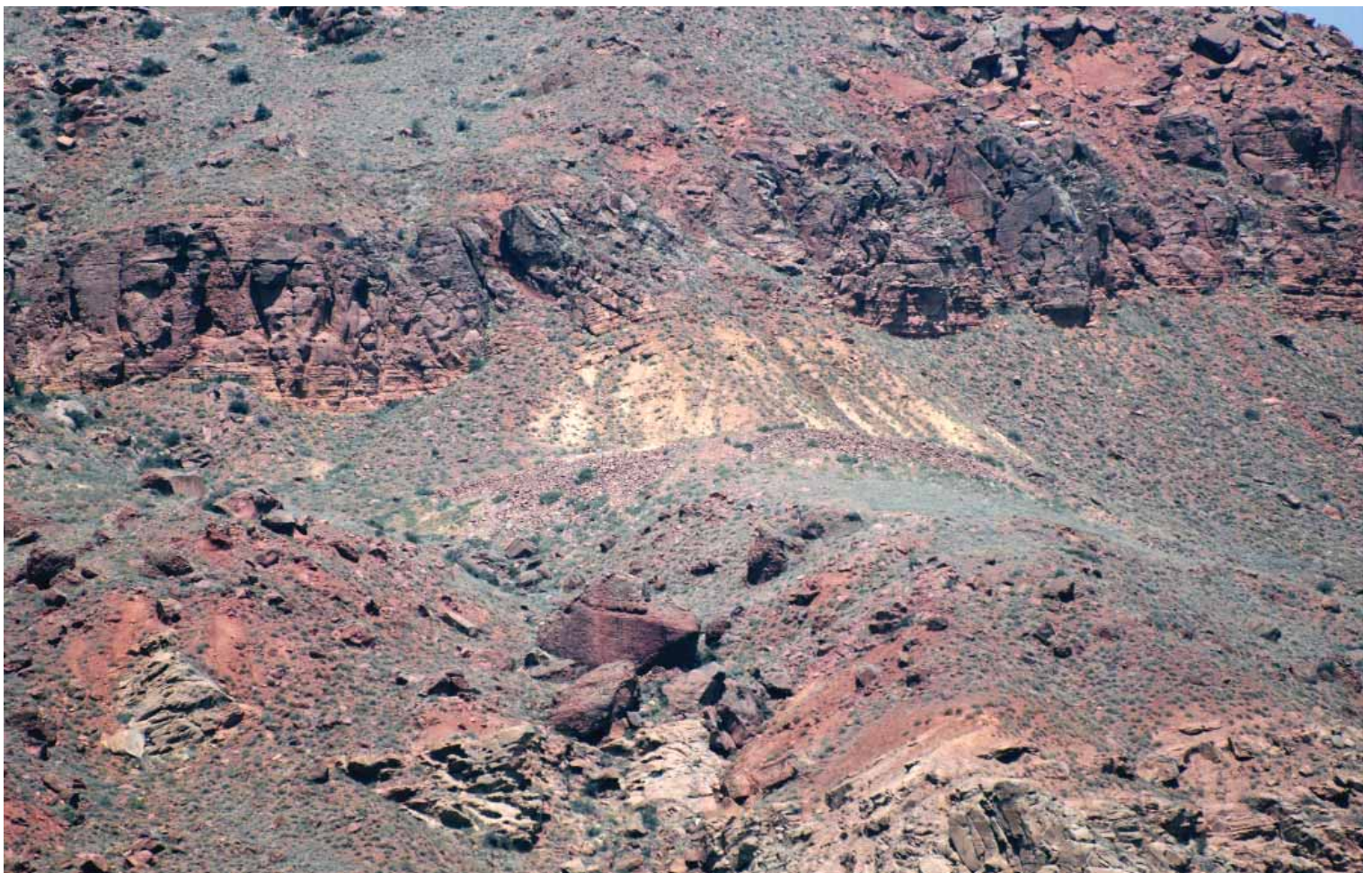
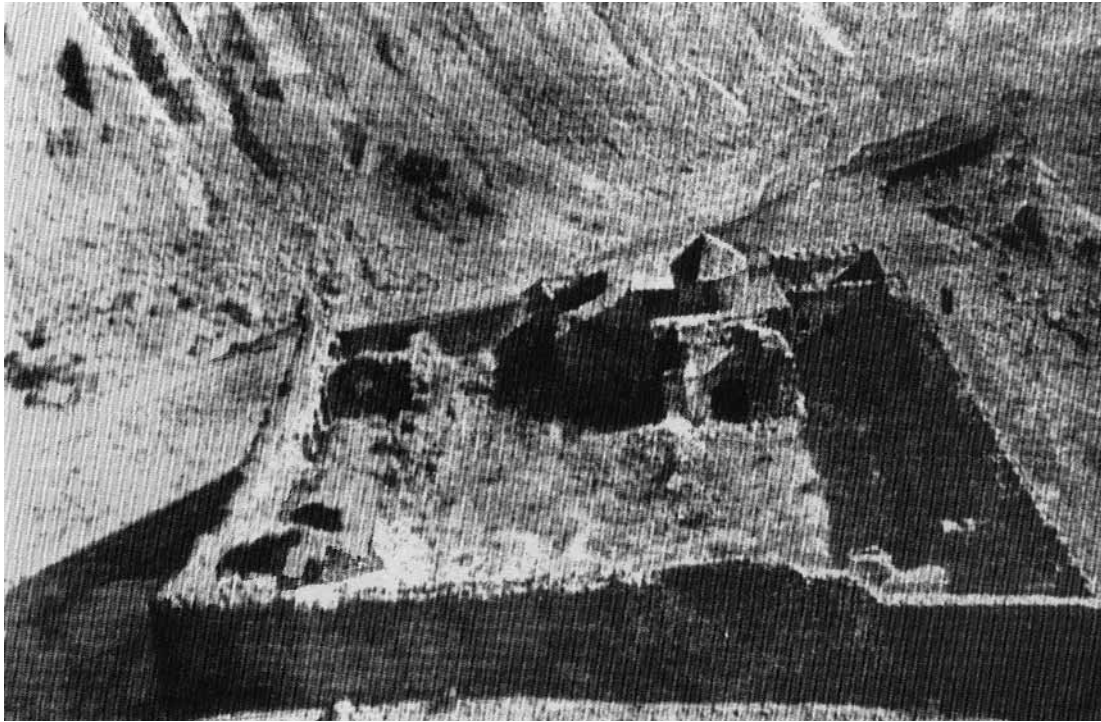

ՋՈՒՂԱ ԳՅՈՒՂ (այժմ՝ Գյուլիստան, Նախիջևանի իՋ, Ջուլֆայի շրջան). գյուղի արևմտյան եզրին՝ Ար. Գևորգ եկեղեցուց հյուսիս, մինչև առնվազն 2003 թ. պահպանվում էր ավելի քան երեք հազար գերեզմանական հուշարձան պարունակող հայոց գերեզմանոցը, որն ադրբեջանցի վանդալները երկրի երեսից վերացրին Ար. Գևորգ եկեղեցին ոչնչացնելու հետ մեկտեղ 2003-2008 թթ. (լուս.՝ Զ. Սարգսյանի, 1987 թ.):

СЕЛО ДЖУГА (ныне — Гюлистан, Джульфинский район, Нахичеванская АР). Как минимум до 2003 г. на западной окраине села было расположено армянское кладбище с 3000 могильными памятниками. Оно было стерто с лица земли азербайджанскими вандалами одновременно с церковью Сурб Геворг (Св. Георгия) в период между 2003-2008 гг. (фот. — З. Саргсяна, 1987 г.).

JUGHA (now: Gyulistan) VILLAGE, Julfa District, Autonomous Republic of Nakhijevan. Until at least 2003, an Armenian cemetery of more than 3,000 tombstones was preserved at the western edge of the village, north of St. Gevorg (George) Church. Most probably, the Azerbaijanian vandals annihilated it parallel with the destruction of the church, in 2003 to 2008 (photos by Z. Sargissian, 1987).

ՋՈՒԴԱ ՔԱՂԱՔԱՏԵՐԻ (Նախիջևանի ԻՂ, Ջուլֆայի շրջան). Ջուլա (այժմ՝ Գյուլիստան) գյուղից հազիվ 1 կմ արևմուտք՝ Արաքս գետի ձախ ափին էր տարածվում մինչև 1604 թ. Շահ Աբասի իրականացրած բռնագաղթը շուրջ 50000 շնչով զուտ հայաբնակ երբեմնի Ջուլա քաղաքը: Վերջինիցս գրեթե 2 կմ արևմուտք գտնվում էր քաղաքամերձ պաշտամունքային կենտրոններից մեկը՝ Ամենափրկիչ վանքը (Թ-Ժ դդ.): Ադրբեջանական ելուզակներն այս վանքը քանդել են կամ 1990-ական թթ. վերջերին, կամ 2000-ական թթ. սկզբներին: Համեմայն դեպս, արդեն 2003 թ. վանքի հետքերը հազիվ էին նշարվում (տես Google Earth-ի՝ 2003 թ. տիեզերքից կատարված լուսանկարը): Վերջին մնացորդները ջանադրաբար անհետացվել են մակ հետագա տարիներին: Դա է փաստում 2016 թ.՝ դարձյալ տիեզերքից կատարված լուսանկարը:

ГОРОДИЩЕ ДЖУГА (Джюльфинский район, Нахичеванская АР). На расстоянии едва 1 км от села Джуга (ныне — Гюлистан) — на левом берегу реки Аракс, до выселения 1604 г., осуществленного Шах-Аббасом, расстился некогда населенный лишь армянами город Джуга с населением около 50000 душ. На расстоянии почти 2 км на запад от последнего располагался один из культовых пригородных центров — монастырь Аменапркич (Св. Христа Всеспасителя) (IX-X вв.). Азербайджанские разбойники разрушили этот храм либо в конце 1990-х гг, либо в начале 2000-х гг. Тем не менее, уже в 2003 г. остатки монастыря едва были заметны (см. снимок, сделанный Google Earth из космоса в 2003 г.), и были основательно уничтожены в течение последующих лет. Об этом свидетельствует снимок, сделанный из космоса в 2016 г.

JUGHA CITY SITE, Julfa District, Autonomous Republic of Nakhijevan. Jugha, located on the left bank of the river Arax, hardly a kilometre west of the village of the same name (now: Gyulistan), was a purely Armenian-inhabited city with a population of about 50,000 prior to the deportation organised by Shah Abbas in 1604. Sourb Amenaprkich (Holy Saviour) Monastery (9th to 10th centuries), situated about 2 km west of the city, fell prey to the Azerbaijani vandals, sharing the fate of the other monuments of the region. Its remnants can hardly be discerned in a Google Earth photo of 2003, which suggests that it was levelled to the ground either in the late 1990s or in the early 2000s. Another Google Earth photo (2016) shows the site as absolutely devastated, without a single vestige of the monastery left.

Ջուղա քաղաքատեղիի գրեթե կենտրոնում՝ հարավահայաց լեռնափեշին էր գտնվում բուն անունը նոռացված և Պոմբլոզի ժամ անվամբ հայտնի գմբեթավոր մի եկեղեցի (ԺԲ-ԺԳ դդ., վրկռ. ԺԶ դար, լուս.՝ Զ. Սարգսյանի, 1987 թ.): 1990-ական թթ. վերջերին կամ 2000-ական թթ. սկզբներին ադրբեջանցի ելուզակներն այս եկեղեցին նույնպես հիմնահատակ քանդել են: Դա է վկայում Google Earth-ի՝ 2003 թ. տիեզերքից կատարված լուսանկարը:

Почти в центре городища Джуга, у подножия горы, смотрящего на юг, была расположена купольная церковь (постр. в XII-XIII вв., реконстр. в XVI в.) с забытым изначальным названием, известная ныне как церковь Помблоса (фот. — З. Саргсяна, 1987 г.). Она также была основательно разрушена в конце 1990-х, либо в начале 2000-х гг. азербайджанскими бандами. Об этом свидетельствует снимок, сделанный Google Earth из космоса в 2003 г.

Pomblozi Zham (original name consigned to oblivion), a domed church (erected in the 12th to 13th centuries, rebuilt in the 16th century) once standing at the south-facing foot of a mountain, almost in the heart of Jugha City Site (photos by Z. Sargissian, 1987)

The Azerbaijanian vandals levelled it to the ground either in the late 1990s or in the early 2000s: this is proved by a Google Earth photo of 2003 which shows the site without any vestiges of the monument.

038°58'45.03"E, 45°34'11.56"N

Պոմբլոզի ժամն ամբողջությամբ քանդված 2002 թ. (լուս.՝ Յ. Բազեի) և քարհանքի վերածված եկեղեցատեղին 2016 թ. (լուս.՝ Ա. Հակոբյանի)

Полностью разрушенная церковь Помблоса в 2002 г. (фот. — Г. Базе) и место церкви, превращенное в каменоломню в 2016 г. (фот. — А. Акопяна)

The remnants of Pombllozi Zham (photo by Hrair Baze, 2002); its site as reduced to a “quarry” (photo by A. Hakobian, 2016)

038°58'25.83"E, 45°33'53.45"N

ՋՈՒԴԱ ՔԱՂԱՔԱՏԵՂԻ (Նախիջևանի իշ, Ջուլֆայի շրջան). հատվածներ Ջուղայի հայկական աշխարհահռչակ գերեզմանոցից (լուս.՝ Ա. Վրույրի, 1915 թ.)

ГОРОДИЩЕ ДЖУГА (Джультфинский район, Нахичеванская АР). Фрагменты всемирно известного армянского кладбища Джуги (фот. — А. Вруйра, 1915 г.)

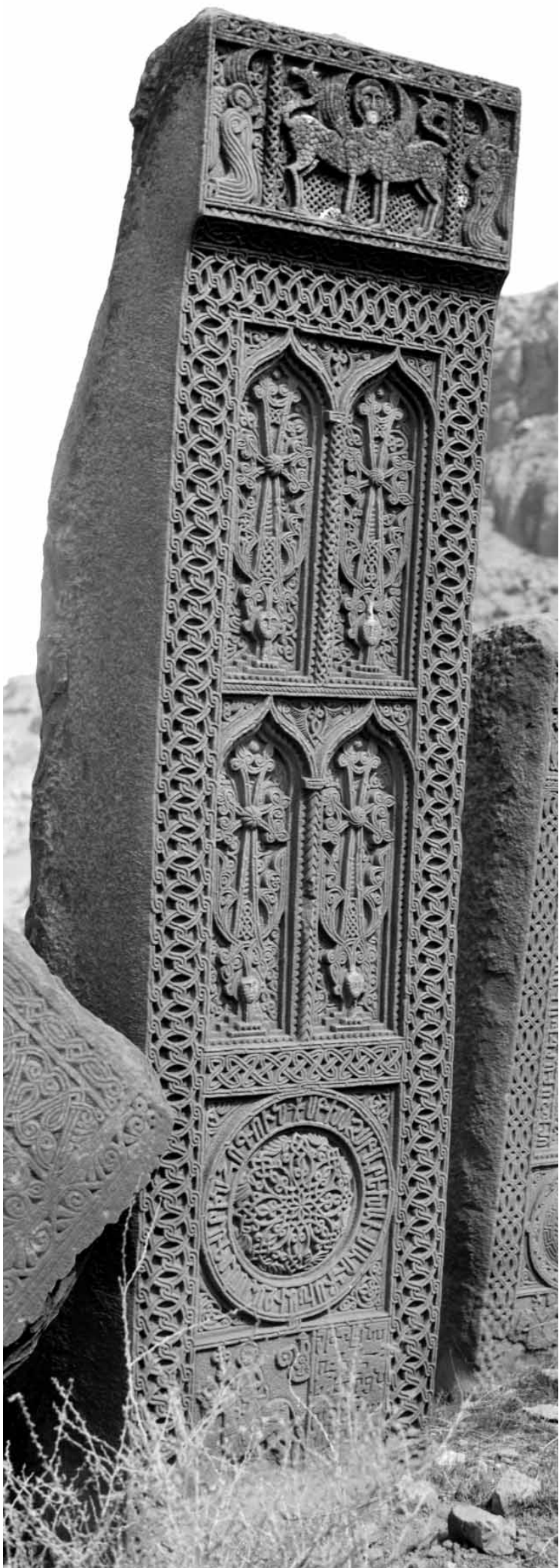
JUGHA CITY SITE, Julfa District, Autonomous Republic of Nakhijevan. Partial views of the renowned Armenian cemetery of Jugha (photos by A. Vruyr, 1915)

038°58'25.83"E, 45°33'53.45"N

ՋՈՒԴԱ ՔԱՂԱՔԱՏԵՂԻ (ՆԱԽԻՉԼԱՆԻ ԻՅ, ՋՈՒՖԱՅԻ շՐՋԱՆ). Խաչքար (1578 թ.) Ջուղայի հայկական աշխարհահռչակ գերեզմանոցում (լուս.՝ Մ. Հասրաթյանի, 1987 թ.)

ГОРОДИЩЕ ДЖУГА (Джюльфинский район, Нахичеванская АР). Хачкар (1578 г.) на всемирно известном армянском кладбище Джуги (фот. — М. Асратяна, 1987 г.)

JUGHA CITY SITE, Julfa District, Autonomous Republic of Nakhijevan. A cross-stone (1578) in the renowned Armenian cemetery of Jugha (photo by M. Hasratian, 1987)

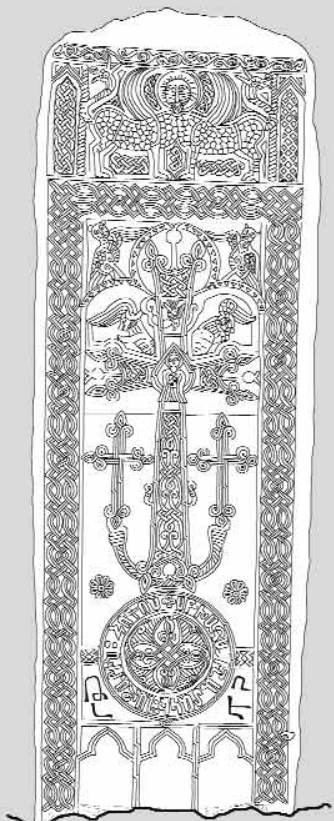
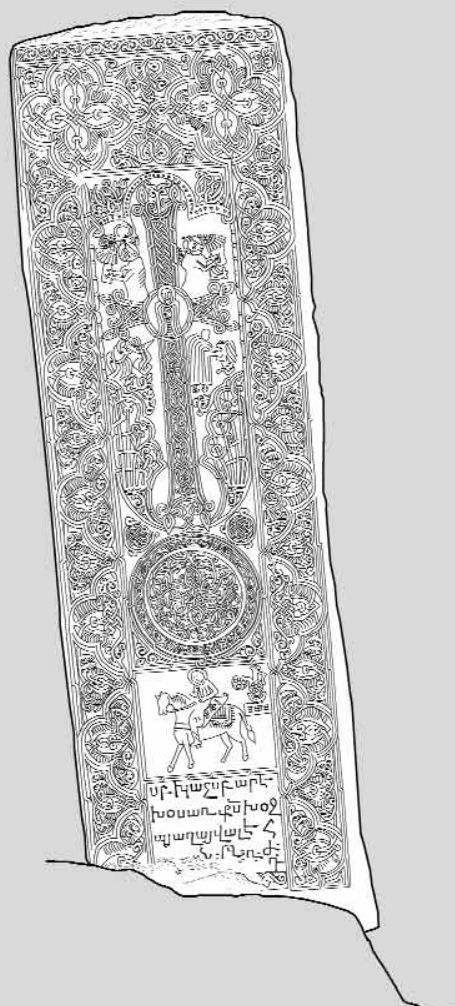
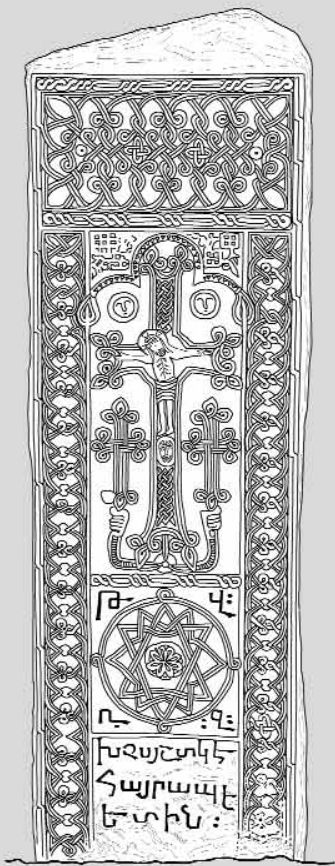
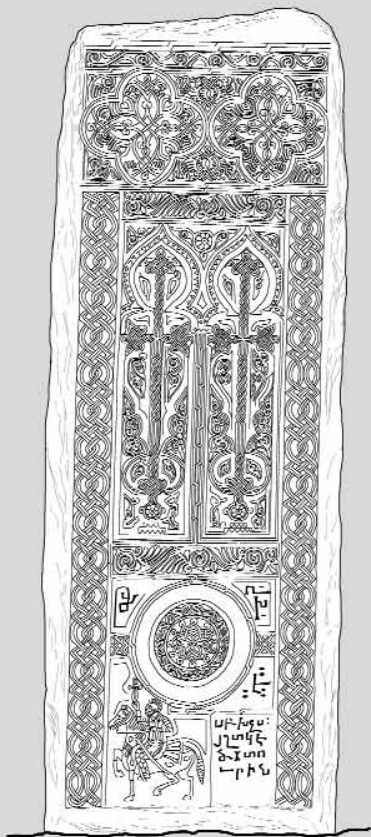

ՋՈՒԴԱ ՔԱՂԱՔԱՏԵՂԻ (Նախիջևանի ԻՂ, Ջուլֆայի շրջան). Խաչքար (1572 թ.) Ջուղայի հայկական աշխարհահռչակ գերեզմանոցում (լուս.՝ Մ. Հասրաթյանի, 1987 թ.)

ГОРОДИЩЕ ДЖУГА (Джультфинский район, Нахичеванская АР). Хачкар (1572 г.) на всемирно известном армянском кладбище Джуги (фот. — М. Асратяна, 1987 г.)

JUGHA CITY SITE, Julfa District, Autonomous Republic of Nakhijevan. A cross-stone (1572) in the renowned Armenian cemetery of Jugha (photo by M. Hasratian, 1987)

038°58'25.83"E, 45°33'53.45"N

ՋՈՒԴԱ ՔԱՂԱՔԱՏԵՐԻ (Նախիջևանի ԻՂ, Ջուլֆայի շրջան). գրչանկարային նմուշներ Ջուղայի գերեզմանոցի խաչքարերից (գրչ.՝ Ս. Կարապետյանի) և խոյառապաններ (լուս.՝ Ս. Ջաիրաթյանի, 1987 թ.)

ГОРОДИЩЕ ДЖУГА (Джультфинский район, Нахичеванская АР). Образцы рукописных копий хачкаров армянского кладбища Джуги (зарисовки — С. Карапетяна) и надгробия в виде овна (фот. — М. Асратяна, 1987 г.)

JUGHA CITY SITE, Julfa District, Autonomous Republic of Nakhijevan. Tracings of several cross-stones from Jugha Cemetery (by S. Karapetian); ram-shaped tombstones from the cemetery (photos by M. Hasratian, 1987)

038°58'25.83"E, 45°33'53.45"N

Դեռևս խորհրդային տարիներին գերեզմանոցի շատ խաչքարեր աղբբեջանցիները տապալել և խորանարդիկների վերածելով՝ գործածել են որպես շինանյութ (լուս.՝ Ջ. Սարգսյանի, 1987 թ.)

Еще в советские годы азербайджанцы порушили множество хачкаров кладбища и, раздробив их на куски, использовали в качестве строительного материала (фот. — З. Саргсяна, 1987 г.)

The Azerbaijanians started the destruction of the cemetery as early as the Soviet years, overthrowing many cross-stones and breaking them to pieces to use them as building material (photos by Z. Sargissian, 1987)

038°58'25.83"E, 45°33'53.45"N

Դեռևս խորհրդային տարիներին ադրբեջանցիները գերեզմանոցի շատ խաչքարեր տապալել և խորանարդիկների վերածելով՝ գործածել են որպես շինանյութ (լուս.՝ Զ. Սարգսյանի, 1987 թ.):

Еще в советские годы азербайджанцы порушили множество хачкаров кладбища и, раздробив их на куски, использовали в качестве строительного материала (фот. — З. Саргсяна, 1987 г.).

The Azerbaijanians started the destruction of the cemetery as early as the Soviet years, overthrowing many cross-stones and breaking them to pieces to use them as building material (photos by Z. Sargissian, 1987)

038°58'25.83"E, 45°33'53.45"N

Գերեզմանոցի՝ բուլդոզերներով ոչնչացման սկիզբը 1998 թ. (լուս.՝ Ա. Պետրոսյանի) և բոլոր խաչքարերը տապալված վիճակում 2002 թ. (լուս.՝ Յ. Բազեի)

Процесс уничтожения кладбища бульдозерами в 1998 г. (фот. — А. Петросяна) и все хачкары кладбища в поваленном состоянии в 2002 г. (фот. — Г. Базе)

The cemetery in process of destruction with bulldozers (photo by A. Petrossian, 1998); all the cross-stones of the cemetery as thrown down (photo by Hrair Baze, 2002)

Ադրբեջանական բանակի մասնակցությամբ գերեզմանոցի բոլոր խաչքարերը խճազանգվածի վերածելու պահը 2005 թ. դեկտեմբերի 15-ին (լուս.՝ Ա. Գևորգյանի)

Момент превращения всех хачкаров кладбища в груды щебня с участием азербайджанской армии 15-ого декабря 2005 г. (фот. — А. Геворкяна)

Servicemen from the Azerbaijanian army crumbling the cross-stones into rubble (photos by A. Gevorgian, 15 December 2005)

038°58'25.83"E, 45°33'53.45"N

Աղբրեջանական բանակի մասնակցությամբ գերեզմանոցի բոլոր խաչքարերը խճազանգվածի վերածելու և կտորտանքները երկաթգծի արաքսահայաց կողմը թափելու պահերը 2005 թ. դեկտեմբերի 15-ին (լուս.՝ Ա. Գևորգյանի)

Фрагменты превращения всех хачкаров кладбища в груды щебня и выбрасывания ее в сторону железной дороги по направлению к реке Аракс 15-ого декабря 2005 г. с участием азербайджанской армии (фот. — А. Геворкяна)

The fallen cross-stones of the cemetery as being crumbled into rubble and loaded onto lorries to be discharged on the Arax-facing side of the railway (photos by A. Gevorgian, 15 December 2005)

Ջուղայի գերեզմանոցը 1976 թ. (լուս.՝ Ա. Գևորգյանի) և երբեմնի գերեզմանոցի տարածքում տեղակայված հրաձգարանը 2006 թ. (լուս. հեղ.՝ անհայտ)

Кладбище Джуги в 1976 г. (фот. — А. Геворкяна) и стрельбище, расположенное на территории, некогда занимаемой кладбищем, в 2006 г. (автор фот. неизвестен)

The cemetery of Jugha (photo by A. Gevorgian, 1976) and the shooting ground stationed in its site (unknown photographer, 2006)

038°58'25.83"E, 45°33'53.45"N

ՋՈՒՂԱ ՔԱՂԱՔԱՏԵՂԻ (ՆԱԽԻՉԵՆԱՆԻ ԻՂ, ՋՈՒՖԱՅԻ շրջան). քաղաքատեղիի դեմ հանդիման՝ Արաքս գետի աջ՝ իրանական ափին է գտնվում երբեմնի քաղաքի արվարձանային Հովվի եկեղեցին (լուս.՝ Ա. Հախնազարյանի, 1972 թ.), որը, ի հեճուկս աղբբեջանական վանդալների, իրանական իշխանությունների նախաձեռնությամբ ամբողջությամբ վերականգնվել է 2015 թ. (լուս.՝ Ա. Հակոբյանի, 2015 թ.):

ГОРОДИЩЕ ДЖУГА (Джультфинский район, Нахичеванская АР). Напротив городища, на правом берегу реки Аракс, на иранском побережье расположена некогда городская, ныне — пригородная церковь Овви (фот. — А. Ахназаряна, 1972 г.), которая вопреки азербайджанской стороне была полностью восстановлена в 2015 г. по инициативе иранских властей (фот. — А. Акопяна, 2015 г.).

JUGHA CITY SITE, Julfa District, Autonomous Republic of Nakhijevan. One of the suburb churches of Jugha, Hovvi, standing opposite the city site, on the right (Iranian) bank of the river Arax (photo by A. Hakhnazarian, 1972); the church as thoroughly restored (photo by A. Hakobian, 2015)

In striking contrast to the Azerbaijanian side, the Iranian authorities themselves initiated the restoration of the monument.

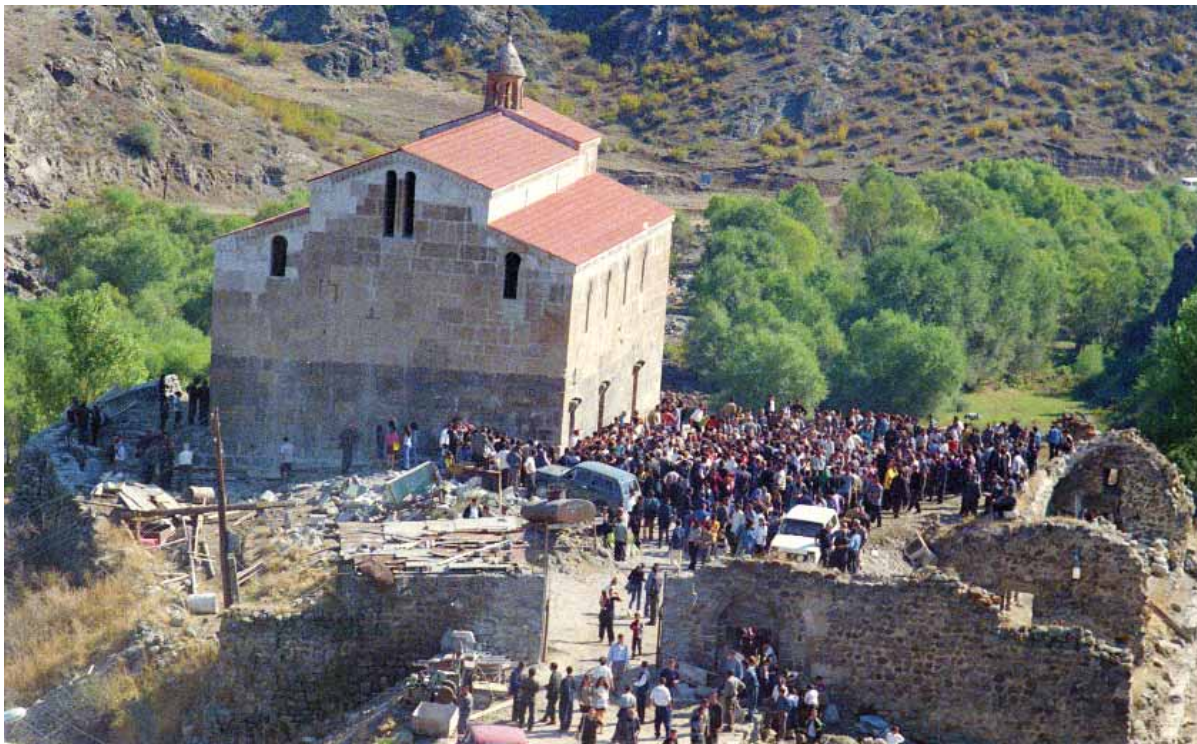
Ոչնչացված գերեզմանոցի տարածքն ըստ Google Earth-ի՝ 2003, 2008 և 2012 թթ. հրապարակած լուսանկարների

Территория уничтоженного кладбища согласно снимкам, опубликованным Google Earth в 2003, 2008, 2012 гг.

The site of the annihilated cemetery (Google Earth 2003, 2008 & 2012)

038°58'31.38"E, 45°34'22.04"N

ԾԻԾԵՆԱՎԱՆ ԳՅՈՒՂ (Արցախ, Քաշաթաղի շրջան). Ծիծեռնավանքը (Զ-Է դդ.) հյուսիս-արևելքից 1998 թ. (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի) և վերականգնումից հետո բացման հանդեսին՝ 2003 թ. (լուս.՝ Ա. Խանջյանի)

СЕЛО ЦИЦЕРНАВАН (Кашатагский район, Арцах). Вид монастыря Цицернаванк (VI-VII вв.) с северо-востока в 1988 г. (фот. — С. Карапетяна) и после восстановления — в 2003 г. — во время церемонии открытия (фот. — А. Ханджяна)

TZITZERNAVAN VILLAGE, Kashatagh District, Republic of Artsakh (Nagorno Karabakh). Tzitzernavank Monastery (6th to 7th cents.) from the north-east (photo by S. Karapetian, 1998); a scene from the re-opening ceremony of the monastery following its restoration (photo by A. Khanjian, 2003)

Ծիծեռնավանքը (Զ-Է դդ.) հարավ-արևելքից 1998 և 2008 թթ. (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի)

039°38'39.76"E, 46°24'28.44"N

Вид монастыря Цицернаванк с юго-востока в 1998 и 2008 гг. (фот. — С. Карапетяна)

Tzitzernavank Monastery (6th to 7th cents.) from the south-east in 1998 and 2008 (photos by S. Karapetian)

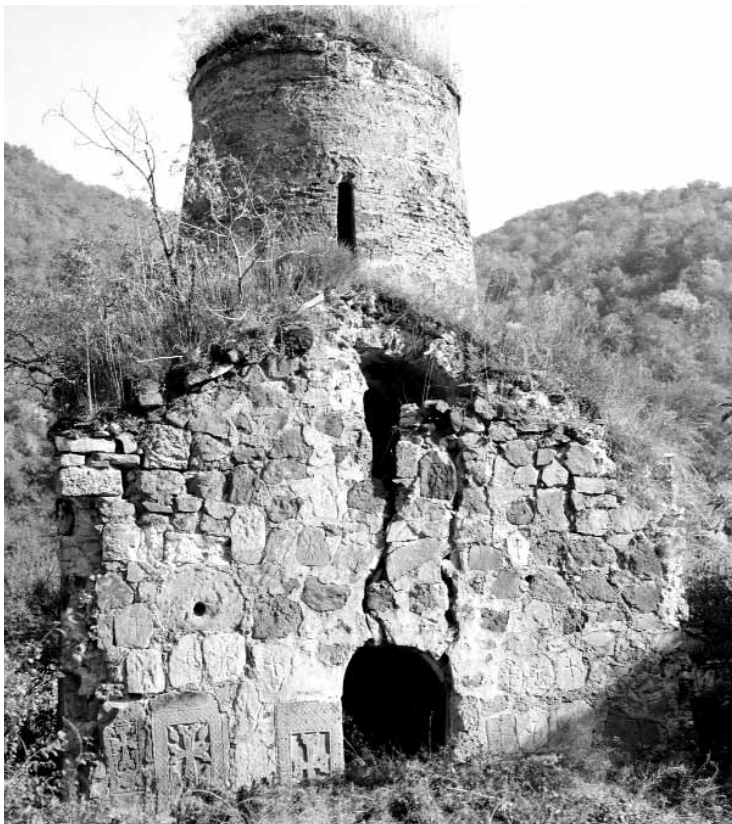
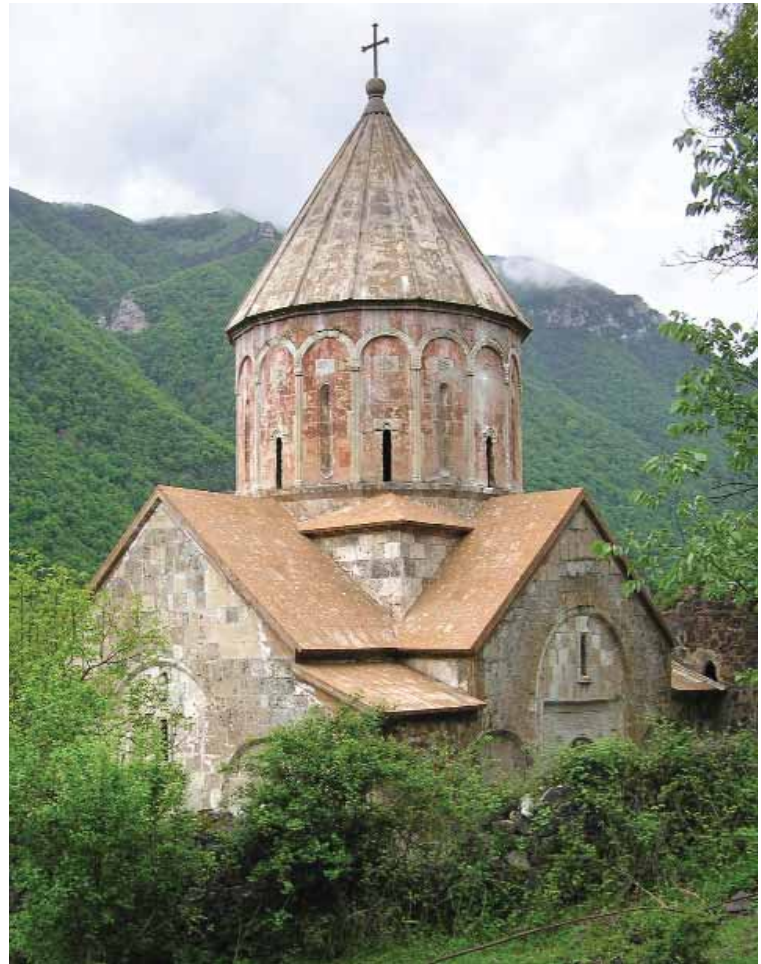
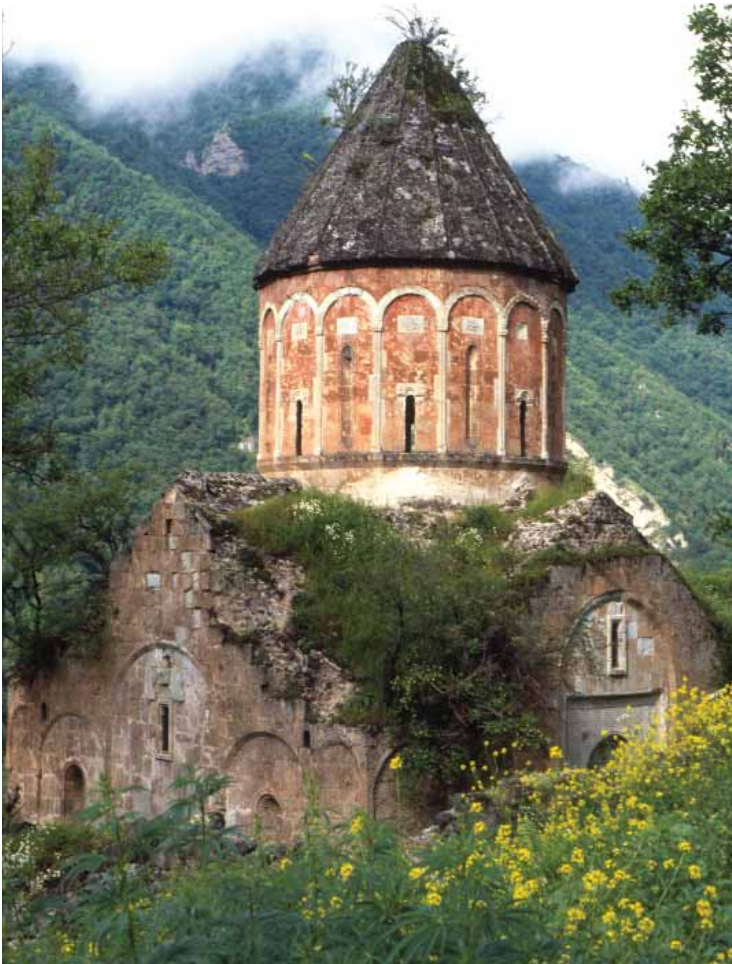

ԴԱԴԻՎԱՆՔ ԳՅՈՒՂ (Արցախ, Քարվաճառի շրջան). Դադի վանական համալիրը (ԺԳ-ԺԷ դդ.) հարավից 1994 թ. (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի) և մասնակի վերականգնումից հետո՝ 2011 թ. (լուս.՝ Ս. Այվազյանի)

СЕЛО ДАДИВАНК (Карвачарский район, Арцах). Вид монастырского комплекса Дадиванк (XIII-XVII вв.) с юга в 1994 г. (фот. — С. Карапетяна) и после частичных восстановительных работ — в 2011 г. (фот. — С. Айвазяна)

DADIVANK VILLAGE, Karvajar District, Republic of Artsakh (Nagorno Karabakh). The monastic complex of Dad (13th to 17th cents.) from the south (photo by S. Karapetian, 1994); the monastery after its partial restoration (photo by S. Ayyvazian, 2011)

Դադի վանքի Կաթողիկե եկեղեցին (1214 թ.) հյուսիս-արևելքից 1993 և 2003 թթ., գմբեթավոր փոքր եկեղեցին արևմուտքից 1993 և 2007 թթ. (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի և Ս. Այվազյանի)

Вид церкви Катогике (1214 г.) монастыря Дадиванк с северо-востока в 1993 и 2003 гг., маленькая купольная церковь с запада в 1993 и 2007 гг. (фот. — С. Карапетяна и С. Айвазяна)

The main domed church (Katoghike, 1214) of the monastery of Dad from the north-east in 1993 and 2003; the smaller domed church of the monastery from the west as of 1993 and 2007 (photos by S. Karapetian & S. Ayvazian)

Ղաղի վանքի Կաթողիկե եկեղեցու որմնանկարները վերականգնման աշխատանքներից հետո (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 2015 թ.)

Фрески церкви Катогики монастыря Дадиванк после восстановительных работ (фот. — С. Карапетяна, 2015 г.)

The frescoes of the main domed church (Katoghike) of the monastery of Dad after their restoration (photos by S. Karapetian, 2015)

ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏ ՔԱՂԱՔԱՏԵՂԻ (Արցախ, Ասկերանի շրջան). հատվածներ հնագետ Յ. Պետրոսյանի գլխավորությամբ տարեցտարի բացահայտվող Տիգրանակերտ քաղաքի շրջապարիսպներից (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 2008 թ.)

ГОРОДИЩЕ ТИГРАНАКЕРТ (Аскеранский район, Арцах). Фрагменты городских стен Тигранакерта, из года в год выявляющихся в ходе археологических раскопок, осуществляемых экспедицией во главе с археологом Г. Петросьяном (фот. — С. Карапетяна, 2008 г.)

TIGRANAKERT CITY SITE, Askeran District, Republic of Artsakh (Nagorno Karabakh). Partial views of the unearthed ramparts of the city, the excavations of which are still underway under archaeologist H. Petrossian's supervision (photos by S. Karapetian, 2008)

040°04'12.14"E, 46°54'02.55"N

ԱՂՐԲԵՋԱՆԸ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹՅՈՒՆՆԻՉ ԴՈՒՐՍ АЗЕРБАЙДЖАН ВНЕ ЦИВИЛИЗАЦИИ AZERBAIJAN OUT OF CIVILIZATION

ՆԱԽԱԳԻԾԸ՝
ՍԱՄՎԵԼ ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆԻ

ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏ	ԱՇՈՏ ԴԱԿՈՐՅԱՆ
ԽՄԲԱԳԻՐՆԵՐ	ԷՄՄԱ ԱԲՐԱՀԱՄՅԱՆ, ՐԱՖՖԻ ՔՈՐՏՈՇՅԱՆ
ԽՄԲԱԳԻՐ ԵՒ ՍՐԲԱԳՐԻՉ	ՀԱՍՄԻԿ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ
ՌՈՒՍԵՐԵՆԻ ԹԱՐԳՄԱՆԻՉ	ԱՆԱԴԻՏ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ
ՌՈՒՍԵՐԵՆԻ ՍՐԲԱԳՐԻՉ	ԼՅՈՒՍԻ ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ
ԱՆԳԼԵՐԵՆԻ ԹԱՐԳՄԱՆԻՉ ԵՒ ՍՐԲԱԳՐԻՉ	ԳԱՅԱՆԵ ՄՈՎՍԻՍՅԱՆ
ՀԱՄԱԿԱՐԳՉԱՅԻՆ ՁԵՎԱՎՈՐՈՂ	ԱՐՄԵՆ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ

АВТОР ПРОЕКТА
САМВЕЛ КАРАПЕТИАН

АРХИТЕКТОР	АШОТ АКОПЯН
РЕДАКТОРЫ	ЭММА АБРААМЯН, РАФФИ КОРТОШЯН
РЕДАКТОР И КОРРЕКТОР АРМЯНСКОГО ТЕКСТА	АСМИК ОГАНЕСЯН
ПЕРЕВОД НА РУССКИЙ	АНАИТ АРУТЮНЯН
КОРРЕКТОР РУССКОГО ТЕКСТА	ЛЮСИ АВЕТИСЯН
ПЕРЕВОД НА АНГЛИЙСКИЙ И КОРРЕКТУРА	ГАЯНЭ МОВСИСЯН
КОМПЬЮТЕРНЫЙ ДИЗАЙН	АРМЕН ГЕВОРКЯН

PROJECT BY
SAMVEL KARAPETIAN

ARCHITECT	ASHOT HAKOBIAN
EDITORS	EMMA ABRAHAMIAN, RAFFI KORTOSHIAN
EDITING AND	
PROOF-READING OF THE ARMENIAN TEXT BY	HASMIK HOVHANNISSIAN
TRANSLATION INTO RUSSIAN BY	ANAHIT HARUTIUNIAN
PROOF-READING OF THE RUSSIAN TEXT BY	LUCY AVETISSIAN
TRANSLATION INTO ENGLISH AND	
PROOF-READING BY	GAYANE MOVSISSIAN
COMPUTER DESIGN BY	ARMEN GEVORGIAN

ՏՊԱԳՐՎԱԾ Է	«ԲՅՈՒՐԱԿՆ» ՏՊԱՐԱՆՈՒՄ
НАПЕЧАТАНО	В ТИПОГРАФИИ «БЮРАКН»
PUBLISHED	IN BYURAKN PUBLISHING-HOUSE

ԵՐԵՎԱՆ
ЕРЕВАН
YEREVAN
2017

